

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи
Гоголя
Факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та
мистецтв

Кафедра загальної та практичної психології

Освітня програма: Психологія. Практична психологія

Спеціальність: 053 Психологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня *магістр*

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУВЕРЕННОСТІ

Студентки **Ткаченко Лариси Іванівни**

Науковий керівник

Тимошенко Олексій Анатолійович, кандидат
психологічних наук, доцент

Рецензенти

Ковтун Алла Юріївна, Кандидат психологічних наук,
доцент

Пісоцький Олександр Петрович. кандидат
психологічних наук, доцент

Допущено до захисту _____ 2023р.

Завідувач кафедри

Проф. _____ Микола ПАПУЧА

Ніжин - 2023

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

**Факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та мистецтв
Кафедра загальної та практичної психології**

Освітній рівень магістр

Освітня програма Психологія.

Практична психологія

Спеціальність 053 Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Микола ПАПУЧА

« ____ » _____ 20__ року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Ткаченко Ларисі Іванівні

1. Тема роботи Ціннісні орієнтації підлітків із різним рівнем психологічної суверенності
керівник роботи Тимошенко Олексій Анатолійович, кандидат психологічних наук, доцент

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом закладу вищої освіти від « ____ » _____ 20__ року №__

2. Строк подання студентом роботи

3. Вихідні дані до роботи

_____
_____
_____

4. Дата видачі завдання _____

АНОТАЦІЯ

Ткаченко Л. І. Ціннісні орієнтації підлітків із різним рівнем психологічної суверенності. Спеціальність 053 Психологія. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. 2023. 76 с.

Робота присвячена дослідженню ціннісних орієнтацій підлітків із різним рівнем психологічної суверенності. Закінчення періоду формування психологічної суверенності особистості у підлітковому віці та сенситивність підліткового віку в плані формування ціннісно-сислової сфери виявляють актуальність дослідження. Теоретичний аналіз проблеми ціннісних орієнтацій підлітків та психологічної суверенності здійснювався шляхом висвітлення основних підходів до поняття ціннісній орієнтації, з'ясування особливостей психологічної суверенності та психологічної характеристики системи цінностей підлітків. Розроблено програму, підібрано інструментарій та проведено експериментальне дослідження ціннісних орієнтацій підлітків з різним рівнем психологічної суверенності на базі гімназії №3 м. Ніжин. Доведено гіпотезу про те, що рівнева та структурна специфіка ціннісних пріоритетів підлітків взаємопов'язана з рівневою та структурною організацією їх суверенності. У підлітків з різними рівнями суверенності ціннісні орієнтації відрізняються.

Загальний обсяг роботи – 76 сторінок. Робота містить: 11 таблицю, 1 рисунок, список використаних джерел включає 49 позицій.

ANNOTATION

Tkachenko L. I. Valuable orientations of participants with different levels of psychological sovereignty. Specialty 053 Psychology. Nizhyn State University named after Mykola Gogol. 2023. 76 p.

The work is dedicated to the investigation of valuable orientations of people with different levels of psychological sovereignty. The completed period of formation of the psychological sovereignty of the peculiarities of the sub-primary age and the sensitivity of the sub-primary age in terms of the formation of the value-semantic sphere indicate the relevance of the investigation. The theoretical analysis of the problem of value orientations of adolescents and psychological sovereignty was carried out by highlighting the main approaches to the concept of value orientations, clarifying the peculiarities of psychological sovereignty and the psychological characteristics of the value system of adolescents. The program was developed, the toolkit was selected, and an experimental study of the value orientations of adolescents with different levels of psychological sovereignty was conducted on the basis of gymnasium No. 3 in Nizhyn. A hypothesis has been proposed that the equal and structural specificity of the value priorities of the subordinates is interconnected with the equal and structural organization of their sovereignty. For those with different levels of sovereignty, value orientations are diverging.

Zagalny obsyag roboti – 76 pages. Work to place: 11 tables, 1 picture, list of selected items includes 49 positions.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУВЕРЕННОСТІ.....	7
1.1. Основні підходи до поняття “ціннісні орієнтації”, його зміст структура.....	7
1.2. Психологічна суверенність як психологічне явище.....	13
1.3 Психологічна характеристика системи цінностей підлітків..	26
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1.....	34
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУВЕРЕННОСТІ.....	37
2.1. Процедура дослідження.....	37
2.2. Обґрунтування методів дослідження.....	39
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2.....	40
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АНАЛІЗ....	42
3.1. Результати дослідження психологічної суверенності підлітків.....	42
3.2. Взаємозв’язок ціннісних орієнтацій підлітків та їх психологічної суверенності.....	45
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 3.....	52
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

Виходячи з ціннісно-сислової парадигми розвитку особистості, ціннісно-сислова сфера є системостворчим фактором особистості, і, у свою чергу, складається з двох систем: ціннісних орієнтацій, що відповідають за спрямованість особистісної активності, і особистісних смислів, які відбивають суб'єктивну значимість особистості всіх предметів і явищ.

Таким чином, ціннісно-сислова сфера є центральним ядром структури особистості, що формує особистісну ієрархію життєвих цілей, цінностей-засобів або уявлення про норми поведінки, які людина приймає за еталон.

Ціннісно-сислові пріоритети є запорукою стабільності поведінки особистості, особливо в ситуації фрустрації, коли виникає необхідність миттєво адаптуватися до змін навколишньої дійсності. Багато вчених визначають систему цінностей як вищий рівень саморегуляції особистості, який визначає її поведінку, а й стає джерелом цілепокладання.

Розглянувши підходи до дослідження ціннісно-сислової сфери особистості, ми приходимо до висновку про взаємозв'язок рівневої та структурної специфіки ціннісно-сислової детермінації з рівневою та структурною організацією суверенності особистості. Виникаючи у дитинстві, психологічна суверенність особистості завершує своє формування у підлітковому віці. Межі психологічної суверенності реалізуються за рахунок психічних якостей підлітків, які можуть бути депривованими, тобто слабкими, що виражаються у складності самоідентифікації та самопрезентації; помірними чи нормальними, що дозволяють адекватно сприймати себе та своє оточення; надсуверенними, жорсткими, що ведуть до агресивного відстоювання своїх позицій, стійкості світогляду, підвищеної самооцінки.

Усі перелічені зміни динаміки психологічних кордонів спрямовані досягнення однієї мети – збереження чи підвищення підлітком рівня своєї життєдіяльності.

Психологічна суверенність особистості викликає значний інтерес дослідників. Дослідження цього феномена з різних сторін у взаємодії коїться з іншими психологічними феноменами у різних вікових групах значно розширюють розуміння значимості суверенності у розвитку особистості.

Оскільки психологічна суверенність передбачає зв'язок з усвідомленням життя, позитивністю Я-концепції, зрілістю та продуктивністю особистості, виникає проблема впливу ціннісно-сислової сфери особистості підлітків на їх психологічну суверенність та визначення зв'язку психологічної суверенності особистості з її ціннісно-сисловою сферою, механізми якої відображають внутрішній рух поведінки та діяльності особистості до забезпечення стратегічних та ситуативних саморегуляцій смислового ставлення до життя.

Ряд науковців вказують на взаємозв'язок між Я-концепцією, що формується у підлітковому віці, і суверенізацією людини, як її здатності до самостійного вибору точок докладання своїх можливостей. Однак про те, як саме відбувається процес суверенізації людини у підлітковому віці відомостей поки що мало, як і про чинники, які на його впливають.

Ми у дослідженні передбачаємо розглянути взаємозв'язки суверенності з ціннісними орієнтаціями, щоб уявити цілісний портрет підлітків, які володіють різними рівнями психологічної суверенності. Так як у підлітковому віці одне з завдань - набути суверенності, певною мірою відокремити себе від навколишнього середовища, але в той же час вміти розвиватися із середовищем, ідентифікувати себе з його суб'єктами, тобто перебувати у деякій продуктивній гармонійній взаємодії, нам здається важливим визначення ціннісних орієнтацій особистості підлітків і співвіднесення їх з рівнем суверенності.

Закінчення періоду формування психологічної суверенності особистості у підлітковому віці та сенситивність підліткового віку в плані формування ціннісно-сислової сфери виявляють актуальність дослідження взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та психологічної суверенності особистості підлітків.

Метою нашого дослідження стало вивчення особливостей ціннісних орієнтації підлітків з різним рівнем психологічної суверенності.

Об'єкт дослідження – ціннісна сфера особистості.

Предмет дослідження – ціннісні орієнтації підлітків з різним рівнем психологічної суверенності.

Гіпотеза дослідження: рівнева та структурна специфіка ціннісних пріоритетів підлітків взаємопов'язана з рівневою та структурною організацією їх суверенності. У підлітків із різними рівнями суверенності ціннісні орієнтації відрізняються.

Відповідно до мети нами були сформульовані **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми ціннісних орієнтацій підлітків та психологічної суверенності. Зокрема: вивчити основні підходи до поняття ціннісних орієнтацій, його змісту та структури; з'ясувати поняття психологічної суверенності, як психологічного явища, дати психологічну характеристику системи цінностей підлітків.

2. Здійснити емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій підлітків з різним рівнем психологічної суверенності: розробити процедуру дослідження та обґрунтувати методи дослідження.

3. Здійснити аналіз результатів дослідження

4. Перевірити гіпотезу про взаємозв'язок ціннісних орієнтацій підлітків та їх психологічної суверенності.

Методи дослідження. У ході дослідження ми використовували загальнотеоретичні методи (синтез, аналіз, узагальнення, аналіз літератури) так і емпіричні (методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації», «Методика вивчення ціннісних орієнтацій» Ш. Шварца, «Список особистісних переваг» А. Едвардса (EPPS), методика «Дослідження суверенності психологічного простору» (С. Нартова-Бочавер).

Обробка результатів дослідження здійснювалась за допомогою методів математичної статистики.

Теоретична значущість роботи. Результати дослідження дозволяють

доповнити і розширити наявні в літературі дані як про психологічні межі особистості та суверенності психологічного простору, так і про феномен ціннісних орієнтацій, його взаємозв'язок та вплив на формування суверенності підлітків.

Практична значущість дослідження визначається можливістю використання практичними психологами підібраних та адаптованих нами до підліткового віку дослідницьких прийомів, спрямованих на вивчення процесу суверенізації та впливу на нього ціннісних орієнтацій підлітків. Отримані матеріали дозволяють використовувати їх у індивідуальному супроводі підлітків.

Структура роботи: робота складається із вступу, в якому сформульовані мета, гіпотеза та завдання дослідження, основної частини, що складається із трьох розділів та в якій реалізуються поставлені завдання, а також висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУВЕРЕННОСТІ

1.1. Основні підходи до поняття ціннісної орієнтації, його зміст та структура

Цінності – це загальноприйняті переконання щодо цілей, яких людина має прагнути. Вони становлять основу моральних принципів. Поряд із поняттям «цінність» існує ряд схожих понять, що так чи інакше виділяють певну сторону або функцію, що виконується цінністю. Насамперед, це – соціальні та особистісні цінності, а також ціннісні орієнтації. В результаті засвоєння цінностей, вірувань, норм, правил та ідеалів відбувається формування особистості та регулювання її поведінки.

Цінності є однією з найважливіших проблем, що досліджуються науками про людину: філософією, психологією, педагогікою, соціологією, ін.

Більшість визначень цінностей у психології спираються на філософські та соціологічні концепції цінностей та ціннісних орієнтацій, що мають давню традицію, однак психологічне розуміння особистісних цінностей суттєво відрізняється від інтерпретації цінностей у інших науках[1].

Виділяються два підходи до вивчення ціннісних орієнтацій загальнопсихологічний та соціально-психологічний.

У рамках загальнопсихологічного підходу (Г. Олпорт, У. Франкл та інші) сформульовані уявлення про те, що цінності в процесі соціалізації інтеріоризуються індивідом і стають «внутрішніми» регуляторами його поведінки [4, 10]. Водночас детермінація поведінки «зовнішніми» соціальними регуляторами, у свою чергу, сама визначається «внутрішніми», психологічними особливостями людини, наприклад, її потребами, мотивами, схильностями і вже засвоєними цінностями. Виходячи із загальнопсихологічного розуміння, цінності мають смислову природу і, у

зв'язку з цим, відносяться як до когнітивних утворень, так і до мотиваційно-потребової сфери.

В рамках соціально-психологічної концепції багато вчених (Ж. Мусек [12], К Клакхон [3], Ш. Шварц [5] та ін.) розглядали цінності у складі загальної проблеми мотивації, тобто у зв'язку з джерелами активності людини. Цінності виступають як існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими вона співвідносить свої дії. На основі цих орієнтирів складаються конкретні типи поведінки. Внаслідок такого двоїстого положення ціннісні орієнтації здійснюють психічну регуляцію соціальної діяльності та поведінки суб'єкта в соціальному середовищі, оскільки вони спрямовують та коригують процес цілепокладання людини, визначають особливості та характер відносин особистості з навколишньою дійсністю і, тим самим, певною мірою детермінують особливості її поведінки.

При цьому цінності виконують різні функції:

- цінності-регулятори регулюють соціальні відносини і взаємодії людей,
- цінності є ціннісними нормами, тобто тим, чого потребує, що цінує, відповідно орієнтує поведінку особистості на конкретні цінності, причому орієнтує свідомо.

Шкала цінностей людини - основа особистості, у зв'язку з чим людина характеризується як особистість (а не просто індивід) залежно від того, на які цінності вона орієнтується, і чи збігаються обрані нею цінності з тими, які суспільство визнає в числі найважливіших. Насамперед, це етичні та релігійні цінності патріотизм, справедливість, альтруїзм, ненасильство тощо, які займають верхню частину шкали суспільних цінностей. Людину, у якої на шкалі індивідуальних цінностей верхню частину займають ті ж самі цінності, ми з повним правом називаємо особистістю. Особистість - це індивід, у якого суб'єктивна та об'єктивні шкали цінностей збігаються.

Існує велика кількість класифікацій і підходів до вивчення ціннісних орієнтацій. Можна стверджувати, що визначення ціннісних орієнтацій починається зі спроби їх співвіднесення з іншими поняттями.

Серед безлічі інтерпретацій цінностей у психології найбільш поширеним є підхід, що розглядає цінності як породження життєдіяльності конкретного соціуму, розвинений у працях філософів та соціологів.

Е. Дюркгейм [6], аналізуючи взаємозв'язки ціннісно-нормативних систем особистості та суспільства, вказує, що система цінностей суспільства є сукупністю ціннісних уявлень окремих індивідів, вона об'єктивна, будучи «вільною від суб'єктивних та мінливих оцінок індивідів», які «знаходять у собі вже усталену класифікацію, до якої вони змушені пристосовуватися.

Інтеріоризація соціальних цінностей відбувається за допомогою зовнішнього примусу: «ми ... не є господарями наших оцінок, ... ми пов'язані і примушені. Нас пов'язує суспільна свідомість».

У. Томас [7] вказує на взаємодію об'єктивно існуючих соціальних цінностей та суб'єктивних установок, при взаємодії та суперництві яких формується система цінностей особистості.

Близького до цього погляду дотримувався Т. Парсонс [8]. Він оперує поняттям «соціальна система», що включає дві підсистеми: з одного боку, потреби «діяча», з іншого – цінності соціокультурного середовища. У конкретній ситуації відбувається взаємодія та взаємообмін ціннісно-нормативного змісту зазначених підсистем шляхом їх інституціоналізації (легітимізації суспільством) та інтерналізації особистістю в процесі соціалізації.

Макс Вебер [9] писав, що цінності визначають мотиви соціальної поведінки, оскільки вона заснована на вірі «в самодостатню цінність певної поведінки, як такої, незалежно від того, чого воно приведе» (Вебер М., 1990, с.698). Така функція цінностей забезпечує стабільність суспільства.

К. Клакхон, засновник соціологічної концепції цінностей та ціннісних орієнтацій, також вважав, що багато в чому індивідуальні цінності є відображенням групових чи універсальних цінностей, які по-своєму інтерпретуються та акцентуються кожним індивідом [3, с. 416]. Існування цінностей автор пояснює тим, що «...без них життя суспільства було б

неможливим; функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б отримати від інших те, що їм потрібне у плані особистих та емоційних відносин; вони б також не відчували у собі необхідну міру порядку та спільності цілей». К. Клакхон характеризує цінності як «аспект мотивації, що співвідноситься з особистими чи культурними стандартами, не пов'язаними виключно з актуальною напругою або миттєвою ситуацією». Таким чином, К. Клакхон проводить чітку відмінність між потребами, що характеризуються у структурі мотивації динамічністю і ситуативною мінливістю, і цінностями, які, на відміну від потреб, являють собою стабільне, що не залежить від зовнішніх обставин, абсолютна.

Г. Оллпорт розглядав цінність як «якийсь особистісний сенс. Дитина усвідомлює цінність щоразу, коли сенс має важливу для неї важливість»[10, с. 133]. При цьому, він вважав, що джерелом більшості цінностей особистості є мораль суспільства, але є низка ціннісних орієнтацій, не продиктованих моральними нормами (наприклад, допитливість, ерудиція, спілкування і т.д.). Моральні норми та цінності, що формуються та підтримуються суспільством за допомогою зовнішнього підкріплення, виступають як засоби, умови досягнення внутрішніх цінностей, які є цілями особистості. Перетворення зовнішніх цінностей на цінності внутрішні Г. Оллпорт називає «функціональною автономією», процесом трансформації «категорій знання» у «категорії значущості», тобто «категорії значущості» виникають при самостійному усвідомленні сенсу отриманих ззовні «категорій знання».

На думку К. Роджерса у структуру «самості», центрального поняття його теорії особистості, входять як «безпосередньо пережиті організмом», так і запозичені цінності, які людиною помилково інтерпретуються як власні. Як пише К. Роджерс, «само організм постачає дані, з урахуванням яких формуються ціннісні судження»[11, с. 72]. На його думку, внутрішні та зовнішні цінності формуються або приймаються, якщо сприймаються «фізіологічним апаратом» як сприятливі для збереження та зміцнення

організму – «саме на цій підставі засвоюються взяті із культури соціальні цінності»[11, с. 73]. При цьому він все ж таки говорить про необхідність усвідомлення виникаючих переживань, що складають основу ціннісних уявлень.

А. Маслоу дотримувався близького погляду, вважаючи, що цінності настільки ж значимими для особистості, як фізіологічні потреби. «Вони можуть розглядатися як дефіцит, який слід оптимально ліквідувати з допомогою навколишнього світу, щоб уникнути хвороби чи суб'єктивно поганого самопочуття»[26]. «Фундаментальні потреби чи фундаментальні цінності можуть розглядатися як і цілі, і як сходи, що ведуть до єдиної кінцевої мети», до самоактуалізації. Причому ці потреби (або цінності) «пов'язані одна з одною ієрархічно та еволюційно», займаючи місця відповідно до своєї сили та важливості (с. 191). Вибір людиною вищих цінностей зумовлений самою її природою, а не божественним початком чи чимось іншим, що знаходиться за межами людської сутності. За наявності вільного вибору людина сама «інстинктивно обирає істину, а не брехню, добро, а не зло» тощо.

В. Франкл [4] проводить різницю між потребами та особистісними цінностями так: якщо потреби нас штовхають, то цінності притягують. На відміну від потреб цінності в принципі не насичуються.

Відповідно до В. Франкла, «цінності ведуть і притягують людину, ...у людини завжди є свобода: свобода робити вибір між прийняттям та відкиданням запропонованого» [4, с. 246].

Сучасний західний дослідник цінностей Ж. Мусек також розглядає ціннісні орієнтації як форми функціонування цінностей лише на рівні особистості, тобто. як особисті цінності (напр., ціннісні орієнтації окремих людей, на відміну цінностей суспільства). Цінності він пропонує розглядати «як узагальнені та певним чином узгоджені уявлення про високо значущі для нас цілі та події». Ці уявлення, пише автор, включають широкий клас більш приватних об'єктів, цілей і відносин і спрямовують наші інтереси, установки та поведінку [12, с. 18]. Таким чином, у моделі Я. Мусека цінності

розуміються як мотиви чи мотиваційні цілі високого рівня узагальненості. Такому підходу близька і найбільш розроблена в даний час західна концепція цінностей Ш. Шварца та В. Білські (Schwartz S.H. Bilsky W.), згідно з якою цінності є: уявленнями або переконаннями з приводу бажаних кінцевих станів, які проявляються у широкому колі ситуацій, керують вибором та оцінкою дій та подій та упорядковані відповідно до їх відносної важливості.

У своєму дослідженні ми спираємося на положення концепції М Рокіча [2], тобто, розглядаємо ієрархію цінностей як структуру уподобань індивідом кожної цінності. Згідно даної теорії загальна кількість цінностей порівняно невелика, і у зв'язку з цим люди володіють одними і тими ж цінностями, але відмінності можна спостерігати не в самих цінностях, а в системі їх організації.

Цінності, що займають центральне положення в індивідуальній системі переконань, є керівними принципами життя, визначають те, як потрібно поводитися і до якого стану або способу життя варто відповідати та прагнути.

Слід зазначити, що у своїх підходах до вивчення цінностей автори виходять із різних типологій, які відрізняються за своїми підставами.

М. Рокіч виділяє два типи цінностей: термінальні та інструментальні.

Термінальні цінності він визначає як переконання особистості в тому, що певні кінцеві цілі індивідуального існування з особистої та суспільної точок зору заслуговують на те, щоб до них прагнути.

Інструментальні цінності - як переконання в тому, що певний образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) з особистої та суспільної точок зору є кращим в будь-яких ситуаціях. Основні положення концепції цінностей М. Рокіча зводяться до наступного:

- загальна кількість цінностей невелика;
- всі люди мають ті самі цінності, але одні й ті самі цінності мають для різних людей різну «вагу»;
- цінності організовані у системи;
- витоки людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві, громадських інститутах та в самій особистості людини;

- Вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах.

Друга типологія заснована на поділі базових та предметно-орієнтованих цінностей. Базові цінності відповідають культурним універсаліям та створюють загальні ціннісні основи суспільства, предметно-орієнтовані цінності відносяться до тієї чи іншої предметної сфери, наприклад, професійні цінності. У кроскультурних дослідженнях такий підхід найбільш адекватний.

Третя типологія класифікує цінності щодо їх віднесення до певних груп потреб людини, фізіологічних, соціальних, смисложиттєвих. Такому підходу близька класифікація «Піраміда потреб» А. Маслоу.

Таким чином, можна констатувати, що в психологічних дослідженнях поняття «особистісні цінності» та «ціннісні орієнтації» міцно утвердилися у вивченні мотиваційно-сислової сфери особистості, намітилося їх місце у структурі особистості, мотивації поведінки та діяльності. Наявний широкий набір інструментарію для вивчення цінностей, створений на основі відповідних психологічних концепцій, дозволяє досліджувати цінності особистості, їхню ієрархічну структуру, динаміку тощо, зокрема з метою отримати уявлення про тенденції у зміні соціальних установок та стратегій поведінки людей за різних соціокультурних умов та в різні вікові періоди.

Цінності та смисложиттєві орієнтації є похідними культури і нерозривно з нею пов'язані, вони присвоюються особистістю в процесі її соціалізації та стають стійкими регуляторами поведінки, саме вони впливають на формування адаптаційного та інноваційного потенціалу особистості.

1.2. Психологічна суверенність, як психологічне явище

Психологічна (особистісна) суверенність відображає здатність людини контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір, ґрунтуючись на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки [33]. На даний час склався досить еkleктичний міждисциплінарний контекст вивчення

психологічної суверенності. Можна виділити три основні наукові джерела даних про її зміст, генезу та механізми функціонування: це теорії та соціально-психологічні дослідження особистості, психологія середовища та психологія приватності.

Серед теорій особистості історично першою вважатимуться створену У. Джемсом [34] модель емпіричної особистості, у структуру якої він включив середовищні елементи. Однак, на жаль, усі дані про психологічну суверенність були отримані як побічний результат основного дослідження і тому не були операціоналізовані та повернуті до психологічної практики.

Друге джерело є етологія і психологія середовища. Ідеї К. Лоренца, Н. Тінбергена [35] про значення вроджених поведінкових програм (зокрема, територіальності) у тварин та шляхах їх трансформації у людини відкрили нові способи розуміння людських потреб, їх задоволення та фрустрації в умовах сучасної цивілізації. Акцент на системності та контекстуальності людських проявів є основним достоїнством власне середовищних досліджень У. Бронфенбреннера [46], J. Wohlwill, теорій місця R. Barker та особистого простору R. Sommer.

Визнаючи високу цінність виявлених емпіричних даних, слід зазначити, проте, що середовищні впливи в перерахованих роботах розглядаються виключно об'єктивно, а внесок внутрішніх психологічних детермінант практично ігнорується.

Третє джерело є теорія приватності I. Altman і M. Wolfe [37], яка найбільш близька проблемі психологічної суверенності. Приватність (privacy) – це центральний регуляторний процес, за допомогою якого персону робить себе більш менш відкритою для інших, селективний контроль доступності людського «Я», процес встановлення міжособистісних кордонів. Цей напрямок, багато в чому долаючи обмеження суто екологічного підходу, зумів дати особистісну інтерпретацію багатьом середовищним явищам. Проте змістовні виміри області приватності обмежуються переважно соціальними і територіальними проявами, що дуже збіднює можливості теорії приватності.

Психологічна суверенність – багатовимірне та полідетерміноване явище, яке регулюється середовищними факторами та формами активності, що сходять до природних програм та соціальних зразків поведінки.

У нашій роботі суверенність особистості будемо розглядати в рамках суб'єктно-середовищного підходу, використовуючи поняття «Психологічний простір особистості».

Психологічний простір особистості (ППО) є суб'єктивно значущим фрагментом буття, який детермінує актуальну життєву стратегію та діяльність людини. До складу ППО входить система фізичних, соціальних і власне психологічних явищ, з якими у людській відбувається ототожнення себе (це може бути територія, предмети, якими людина користується, соціальні взаємодії та прихильності, установки чи принципи). Ці явища набувають значущості, набуваючи для людини особистісного змісту, в контексті психологічної ситуації. Відповідно особистість починає охороняти ці значущі явища усіма можливими для неї фізичними та психологічними засобами. Головну роль у феноменології психологічного простору відіграють його кордони. Кордони ППО – це фізичні та психологічні маркери, які розмежовують область особистого контролю та приватності людей один від одного.

Проаналізуємо тезаурус близьких за значенням терміну «психологічний простір особистості» понять. Насамперед це «емпіричне Я» У. Джемса (що включає зовнішні атрибути особистості, які вона привласнила та захищає). Проте, ввівши термін «емпіричне Я», У. Джемс не встиг його операціоналізувати та запропонувати методологію вивчення. ППО можна розглядати і як стійку характеристику особистості, і як її стан. У стабільні періоди життя простір прагне рівноваги, використовуючи сформовані і вже освоєні мови самовираження. Під час критичних подій кордони можуть втрачати свою міцність, а особистість здійснює регресію до мов свого минулого, наприклад, до психосоматики чи імпульсивного володіння речами (злодійства) [34].

У просторі можна виділити його обсяг, кількість вимірювань, безпеку

(стійкість-рухливість кордонів). Він розвивається в онтогенезі та взаємодіє з іншими якостями особистості. Але найбільш важливою властивістю є міцність його кордонів, що дає людині переживання суверенності власного «Я», почуття упевненості, безпеки, довіри до світу.

Поняття кордонів вперше виникло у зв'язку з вивченням територіальності в етології. Так, було помічено, що кожна особина прагне закріпити за собою особисту ділянку території для забезпечення основних життєвих потреб: у харчуванні, гніздуванні, вирощуванні потомства [35]. Кордони відмежовують приватне життя від життя суспільного, причому це явище є еволюційно виправданим, так як забезпечує безпечну життєдіяльність людини.

Реальна або передбачувана зміна меж індивідуальної території служить сигналом для специфічної поведінки особи: або захисту за допомогою агресивно-оборонної поведінки, або втечі до місця більшої безпеки. При цьому зоною особливої психологічної напруженості є межа особистої та чужої території. На думку К. Лоренца та Н. Тінбергена, ці інстинктивно закріплені зразки поведінки, що склалися протягом тисячоліть, продовжують функціонувати і в людини, частково трансформувавшись у соціальні інституції, а частково виявляючись у поступовій динаміці внутрішнього світу особистості [35, 166].

Психологічний простір, який людина відчуває як свій, дозволяє їй відокремитися, відмежуватися від світу предметів, соціальних і психологічних зв'язків, що становлять середовище її життєдіяльності.

Залежно від цього, сприймається навколишній світ, як чужий чи споріднений, будується і власна активність людини, приймаючи агресивне чи кооперативне забарвлення. Кордони визначають відношення до малого та великого соціуму - сім'ї та друзів, соціальної групи, етносу, людства. Сприйняття середовища як дружнього, як частини психологічного простору, дозволяє проявлятися конструктивним, життєтворчим тенденціям, що призводять до взаємопроникнення людини та світу. Прийняття в

психологічний простір у його соціальному вимірі широкого кола людей свідчить про «широку ідентичність», почуття спільності з іншими. Якщо ж середовище сприймається як чуже, це може бути результатом неміцності кордонів, що порушуються в минулому, слідами ранніх психотравм, і тоді вони блокуються, обмежуючи поле самоактуалізації особистості.

Соціальне середовище може сприйматися як загрозове і в тому випадку, якщо деяке явище сприймається як неспроможне: психологічний простір об'єкт, і людина, переживаючи свою нецілісність, усвідомлено або несвідомо передбачає вторгнення ззовні, використовуючи стратегії захисту. Міра впевненості у міцності кордонів, на наш погляд, визначає здатність особистості до діалогу та толерантність у будь-яких сферах життєдіяльності.

За результатами емпіричних досліджень та теоретичних узагальнень можна виділити такі функції психологічних кордонів (які ми називатимемо також особистісними кордонами):

- На межі взаємодії зі світом народжується суб'єктність. Кордони визначають, що є «Я» і що є «не-Я»; прикордонна лінія показує, де закінчується «Я» і починається хтось інший.

- Кордони визначають особисту ідентичність людини. Встановлюючи кордон, особистість самовизначається та отримує можливість активно вибирати способи самовираження та самоствердження, які не порушують особистої свободи. Якщо особистісний кордон не здійснює цю функцію, ідентичність розмивається.

- Встановлюючи кордон, суб'єкт створює можливість та інструмент рівноправної взаємодії. Контакт як найбільш зріла форма взаємодії розвивається саме на кордоні, де зберігається поділ, а об'єднання, що виникло, не порушує цілісність особистості. Якщо межі особистості не справляються з цією функцією, здатність до контакту підміняється або пасивною маніпуляцією, або агресивною неповагою до інших.

- Кордони створюють можливість селекції зовнішніх впливів, а також захист від руйнівних впливів. Міцні кордони захищають від спокус

різноманітних залежностей і поділюваних референтною групою пороків, тобто дозволяють суб'єкту піднятися над соціальним оточенням. Порушення кордонів веде до розвитку у людини схильності до виктимізації та розвитку комплексу жертви.

- Наявність кордонів визначають межі особистої відповідальності. Особисті межі допомагають зрозуміти, за що конкретно людина відповідає, а що не є її власністю і за що вона не повинна нести відповідальності. Нездатність усвідомити межі власної відповідальності може призвести:

- 1) до надвідповідальності та психічних перевантажень,
- 2) до появи невротичного почуття провини,
- 3) до інфантилізації оточуючих, які не відповідають за наслідки своїх помилок,
- 4) до нездатності звернутися за допомогою феномена *learning helpless* [38].

Слабкість кордонів призводить до нездатності людини стати відповідальним суб'єктом свого життя в її різних сферах: людина вразлива щодо соціальних впливів, домагань на її особисту власність, територію, світогляд і навіть тіло. Іншою стороною цієї вразливості є відсутність внутрішніх стримувальних сил перед входженням у психологічний простір інших людей, тобто прозорість кордонів – умова усупільненої «комунальної психіки», в якій не допускається приватність.

Необхідно відзначити також, що стосовно психологічного простору категорія кордонів використовується швидше як просторова метафора: якщо межі власного тіла суб'єкта, території, володіння особистими речами можуть мати точну об'єктивно-просторову локалізацію, то межі смаків, звичок та соціальних переваг переживаються опосередковано, через сприйняття іншої людини або явища як суб'єкта, що розділяє і поважає, або віднесення його до категорії «чужих», які загрожують або входять у звичний і комфортний для суб'єкта порядок життєдіяльності. Таким чином, межі цих вимірів виявляють себе у поведінці та соціальних настановах людини.

Отже, ППО має такі властивості.

1. Людина відчуває простір як свій, привласнений або створений ним самим, і тому цей простір представляє для неї цінність.
2. Вона має можливість контролювати і захищати все, що знаходиться і виникає всередині простору, реалізуючи своє почуття авторства.
3. ППО існує природно і не рефлексується без виникнення проблемних ситуацій, він «прозорий» і тому важко піддається позитивному опису.
4. Найважливішою характеристикою ППО є цілісність його меж.

ППО можна співвіднести з основними проявами психічного: він переживається суб'єктом як збережене чи порушене, що виражається у почутті впевненості чи занепокоєння; усвідомлюється поблизу своїх кордонів і не усвідомлюється в тих сферах, які останнім часом не зазнавали змін; виявляється у поведінці, спрямованій на об'єкти, значимі внутрішнього світу людини.

Простір з цілісними кордонами ми називатимемо суверенним, тому що його власник може підтримати свою особистісну автономію, а простір з порушеними кордонами, виходячи з того, що вони відокремлюють людину від середовища, що служить джерелом задоволення потреб, - депривованим [40] (у такому разі ми використовуємо пряму кальку, оскільки англійське deprive (позбавляти) походить від того самого кореня, як і приватність, і означає позбавляти права на «особисте»). У широкому значенні слова депривується потреба в приватності, тобто можливості керувати потоком інформації та взаємодією зі світом.

У процесі розвитку особистості формування суверенного особистісного простору відбувається спочатку на вітальному та соціальному рівнях, потім – на рівні смислових орієнтацій та, в останню чергу, – на рівні формування життєвих цінностей та ідеалів.

Нормальна суверенність розвивається в онтогенезі протягом усього життєвого шляху відповідно до вікових завдань кожної стадії шляхом вирішення протиріч між потребами суб'єкта, що розвивається, і можливостями

середовища щодо їх задоволення [38].

Формування психологічного простору особистості можна уявити з допомогою рівневої структури, розвиток рівнів відбувається паралельно з розвитком особистості.

Рівень фізичної суверенності (тілесності). Фахівці-дослідники вказують, що перше вимірювання, яке виникає в онтогенезі та є основою первинної ідентифікації суб'єкта, це його власне тіло. Емпіричні матеріали, що стосуються ранньої материнської депривації, показують, що саме міцність тілесних кордонів, що виникає як результат діалогічної ненасильницької взаємодії зі світом у період дитинства, стає основою самоідентифікації суб'єкта. Функції тілесності: встановлення контакту з навколишнім середовищем, із власними потребами та частинами тіла (самоприйняття); забезпечення базової довіри до світу; розвиток суб'єктності (незалежності від середовища та її змін).

Рівень територіальної та темпоральної суверенності. Особиста територія зазвичай починає виділятися в міру розвитку маніпуляцій та локомоцій, коли людина може переміщатися з однієї кімнати до іншої, самостійно відчиняючи двері, встановлюючи таким чином межі між особистою та неособистою територією.

Розглядаючи територіальність у вузькому значенні слова, можна говорити, що це та зона, яку суб'єкт вважає особистою та безпечною для себе. Позначення території відбувається, як правило, символічно – за допомогою розміщення особистих речей, використання дверей та перегородок.

Як функції територіальності можна назвати: позначення соціальної ідентичності; можливість контролювати інтенсивність соціальних контактів; можливість захиститися від вторгнень із зовнішнього середовища; можливість психологічної реабілітації. Особисті речі також мають певний ступінь інтимності по відношенню до їх власника. З точки зору У. Джемса, маєток або яхта служать підтримці статусу у великому соціумі, тоді як одяг – символ емоційної захищеності та особистої ідентичності [34]. Функції речей у

структурі особистісного простору: засоби самопрезентації; засоби підтримки особистої та соціальної ідентичності; засоби встановлення контакту з дійсністю; певні соціальні послання. Звички як тимчасова форма володіння простором також є предметом ідентифікації людини. Звички як відпрацьовані способи поведінки визначаються тривалістю та послідовністю дій. Тому депривація навичок може виражатися або у перериванні дії, внаслідок чого людина переживає стан незавершеності, або у порушенні порядку дій (порушення права першості).

Функції темпоральності: зниження рівня невизначеності середовища; розмежування сфер територіального впливу за часом; розмежування права користуватися одними й тими самими речами за часом; захист від фрустрацій, пов'язаних із незавершеністю дії .

Рівень соціальних зв'язків. Значущі люди, відображаючи різні потреби людини, починають включатися в психологічний простір у міру поділу соціального світу на «своїх» та «чужих» і також пов'язані з територіальним інстинктом: друг – це людина, яка живе на тій же території, від якої не потрібно захищатися, до якої можна безпечно для життя повернутись спиною. Відсутність суверенності у встановленні соціальних відносин призводить або до відчуженості, або до симбіотичної залежності. Суверенність соціальних зв'язків – необхідна передумова формування упередженості та вибірковості у соціальних відносинах, які відводять людину від спілкування по типу «анонімної зграї» і уможливають «спілкування-зустріч».

Функції соціальних зв'язків: встановлення відносин психологічної інтимності; вибір референтної групи або значущої іншої; розвиток самосвідомості («дзеркального я»); набуття особистої та соціальної ідентичності; ухвалення особистої відповідальності за відносини з людьми.

Рівень сенсожиттєвих орієнтацій. У поняття сенсожиттєвих орієнтацій включаються цілісність, осмисленість життя; уявлення про себе як про особистість, яка має можливості контролювати події свого життя.

Функції смисложиттєвих орієнтацій: формування смислів того, що

відбувається; формування певних намірів; співвіднесення процесів перебігу життя зі свідомим контролем та можливістю впливати на них; забезпечення стійкості образу світу.

Рівень особистісних цінностей. Особистісні цінності відносяться до змісту структур найбільш високого ієрархічного рангу. Цінності не є суто психологічними утвореннями, їх можна розглядати також як соціальне явище, продукт життєдіяльності суспільства та соціальних груп. Однак поряд з формами свого існування у структурах суспільної свідомості цінності суспільства представлені також у структурі особистості конкретних індивідів. Інтеріоризовані цінності суспільства включаються до структури особистості у формі особистісних цінностей. Ціннісні орієнтації виконують функцію відображення та захисту ідеалу, або ж виконують функцію регуляції поведінки, підтримки внутрішньої цілісності особистості і є джерелами смислотворення. Спрямованість та зміст усіх психічних процесів, аж до найвищих, регулюються ціннісними орієнтаціями.

На різних рівнях організації особистості ціннісні орієнтації можуть виконувати п'ять основних функцій: експресивну, адаптивну, захисну, пізнавальну та функцію внутрішньої координації». Перелічені функції свідчать про те, що спектр дії ціннісних орієнтацій дуже широкий і зачіпає різні сфери особистості людини.

При цьому однією з найважливіших характеристик системи ціннісних орієнтацій є багаторівневість, що проявляється в її ієрархічній побудові, причому критерій ієрархії – особистісне значення – включає різні змістовні аспекти, обумовлені впливом різних типів і форм соціальних відносин.

Рівень «життєвих ідеалів». Вершину ієрархії цінностей особистості становить «життєвий ідеал» – соціально-політичний та моральний образ бажаного майбутнього. Ціннісні орієнтації так чи інакше узгоджуються з ідеалом, формуючи власну ієрархію життєвих цілей, більш віддалених, щодо близьких та найближчих, а також цінностей-засобів або уявлень про норми поведінки, які людина розглядає як зразок.

Таким чином, розширення галузі суверенності відбувається в наступній послідовності: суверенність тілесності виникає в дитинстві, особистої території та речей – протягом раннього та дошкільного дитинства, звичок – з дошкільного до молодшого шкільного віку[41]. Суверенність соціальних зв'язків виникає у дошкільному віці, смаків і цінностей - тоді, але стає регулятором поведінки у підлітковому віці. У разі гармонійного розвитку людина починає володіти мовами середовище самовираження, адекватними всім шести вимірам психологічного простору, і користується ними відповідно до контексту актуальної ситуації. При неможливості набути психологічної суверенності відзначаються регресії, пов'язані з ригідною фіксацією однієї або кількох мов середовищного самовираження, що проявляється в психосоматичних розладах, територіальній експансії в поведінці, фетишизмі, ритуалізації та надконтролю над тимчасовими характеристиками поведінки, міжособистісних емоцій, «надцінність» ідей. Розвиток суверенності має кумулятивний характер: досвід автономної поведінки в одній ситуації, узагальнюючи, переноситься на стратегію поведінки в інших ситуаціях [43].

Підлітковий вік це вік формування суверенності цінностей, яка зберігається до кінця життя.

Сформованість фізичної суверенності (тілесності), а за нею – територіальної та темпоральної надає значний вплив на ставлення до змісту свого існування. У цьому випадку простежується залежність осмисленості життя від факторів, що зумовлюють діалогічну взаємодію зі світом протягом дитинства та ранніх періодів розвитку особистості, які є основою самоідентифікації суб'єкта. Формування ціннісних орієнтацій, що відбувається в процесі подальшої соціалізації та індивідуалізації особистості, більшою мірою пов'язане саме з впливом інститутів соціалізації, вибором провідної професійної діяльності особистості, тобто більшою мірою зумовлене соціальними факторами.

Особистість, яка має загальну суверенність меж психологічного простору здатна формувати позитивні змістовні життєві орієнтації, цінності та

ідеали, що дозволяють адаптуватися до умов сучасного світу, що змінюються.

Можна виділити комплекс індивідуально-особистісних характеристик, які сприяють або перешкоджають набуттю суверенності, серед яких найбільш важливими виявляються темперамент, стать та екзистенційна наповненість буття, що говорить про різні шляхи набуття суверенності.

Психологічна суверенність пов'язана з життєвою продуктивністю, являючи собою умову та результат адаптованості, зрілості та продуктивності особистості. Рівень психологічної суверенності загалом позитивно пов'язаний з позитивністю Я-концепції, переживанням усвідомлення життя, орієнтацією на активні форми coping-стратегій, академічною успішністю, соціометричним статусом та ступенем професійної самореалізованості; негативно – з реактивною тривожністю, нейротизмом тощо.

Активні методи coping-поведінки поєднуються з досягненням суверенності, а пасивні – депривованості. Фрустрація прагнення до суверенності у певному вимірі психологічного простору через символічний характер останнього призводить або до заміщення цього виміру іншим, або до зниження рівня суверенності (депривованості) або його надмірного посилення (надсуверенності). Такі порушення, як депривованість і надсуверенність, можуть компенсуватися в ході природної життєдіяльності або цілеспрямованого психорозвивального впливу, що полягає відповідно у посиленні особистого контролю над різними сферами буття або у визнанні суверенності іншої людини як цінності.

Джерелом порушення особистісної ефективності часто буває перенесений досвід деприваційних впливів, але його наслідки неоднозначні: модулюючись статтю та індивідуально-особистісними особливостями, вони можуть призводити як до зниження суверенності та формування депресивно-жертвовної життєвої позиції, так і до розвитку надсуверенності та агресивно-впроваджуваної поведінки.

Психологічна (особистісна) суверенність є формою суб'єктності людини і дозволяє в різних формах спонтанної активності реалізувати її потреби. [44].

Протилежний полюс конструкту може бути позначений як депривованість (від англійського deprive – позбавляти). Суверенність виявляється у переживанні автентичності власного буття (впевненості людини в тому, що вона діє згідно з власними бажаннями та переконаннями), відчутті своєї доречності у просторово-часових та ціннісних обставинах свого життя, які вона створює або приймає. Депривованість характеризується переживанням підпорядкованості, відчуженості, фрагментарності власного життя і характеризується труднощами у пошуку об'єктів середовища, з якими людина себе ідентифікує, відчуваючи себе «на чужій території» і не у своєму часі. Суверенність є еволюційно та соціально сформованою системною якістю особистості, що є необхідною умовою її нормального функціонування та розвитку.

Емпірично виділено такі рівні суверенності особистості, як надсуверенність, нормальна (помірна) суверенність, депривірованість та травмованість (непідтвердженість).

Таким чином, на відміну від традиційного уявлення про прояви автономії, що залишалися всередині інтрапсихічної парадигми, ми розглядаємо психологічну суверенність як стан кордонів психологічного простору. Емпірично виділено 6 вимірів ППО: фізичне тіло, особисту територію, особисті речі, режимні звички, соціальні зв'язки, смаки та цінності.

Кордони визначають ідентичність людини, представляють інструмент рівноправної взаємодії та селекції зовнішніх впливів та позначають межі особистої відповідальності. Як порушення, так і підтримка кордонів закріплюються в Я-концепції і виражається в об'єктивній поведінці людини.

Суверенність - динамічне явище; одиницею збільшення та вимірювання суверенності є психологічна ситуація, яка вирішується за допомогою психологічного подолання або coping.

1.3 Психологічна характеристика системи цінностей підлітків

У підлітковому та юнацькому віці відбувається найінтенсивніше формування ціннісних орієнтацій особистості, формується внутрішня позиція стосовно себе, інших людей, а також моральних цінностей. Основними новоутвореннями старшого шкільного віку є самосвідомість, формування життєвих планів, становлення життєвої ідентичності та готовність до особистісного самовизначення, структурування ціннісних орієнтацій. Основним процесом морального розвитку у підлітково-юнацькому віці є «побудова та переоцінка системи цінностей».

Розвиток цінностей визначається і відбувається невідривно від розвитку усіх структурних компонентів особистості підлітка.

Основне завдання психології полягає у пізнанні внутрішньої особистісної сторони, яка має відношення до культури та історії. е. Шпрангером покладено старт вивченню самосвідомості індивіда, його ціннісних орієнтацій, і навіть підліткового світогляду.

Німецьким психологом Е. Шпрангером було випущено актуальну і сьогодні працю «Психологія юнацького віку». Цим дослідником було розроблено культурно-психологічну концепція підліткового віку. У підлітковому віці індивіди «вростають» у культуру, вважав Е. Шпрангер. Психічний розвиток відбувається, на його думку, шляхом вrostання психіки індивіда в об'єктивно-нормативний дух епохи. Основними новоутвореннями цього віку є рефлексія, відкриття власного «Я» та усвідомленість у сприйнятті особистої індивідуальності [47].

Ш. Бюлер займалася пошуком біологічної спрямованості підліткової стадії та визначила цей вік на підставі терміна «пубертатність». На її думку, пубертатним періодом є період, якому притаманне дозрівання індивіда та становлення його статевої зрілості, незважаючи на те, що фізично людина росте протягом ще деякого часу.

На думку автора, час на початок пубертатності - це дитинство, укладає

ж пубертатний період юність. Стадія пубертатності, дозрівання проявляється в індивіда в особливих психоявищах, які на її думку, називаються психопубертатністю, що з'являється до часу, коли людина дозріває у фізичному сенсі і присутня протягом тривалого часу після закінчення періоду дозрівання [47].

На думку Е. Штерна, підлітковий вік - один із етапів особистісного формування. У перехідному віці особистості присутні особливі думки та почуття, прагнення, ідеали та події. Цей період, на його думку, є проміжним між грою та відповідальним функціонуванням особистості дорослої людини. Автор називає його «серйозною грою». Вся діяльність цього етапі не серйозна і виступає у якості як попередньої проби.

Психолог із США Д. Марсія виділив 3 варіанти, за якими розвивається підліткова ідентичність:

1. Невизначену ідентичність можна охарактеризувати тим, що індивіду ще не притаманні чіткі переконання та криза ідентичності їм не переживається;

2. Визначену ідентичність можна описати як ту, за якої індивід, який перебуває в підлітковому віці, здійснює вибір свого життєвого шляху не особисто, а перебуваючи під впливом інших індивідів, близьких людей. При цьому суть психосоціального мораторію полягає в переживанні підлітком кризи самовизначення та виборі власного шляху із безлічі варіантів;

3. Зріла ідентичність, котрій характерне завершення кризи і перехід до реалізації особистості процесі практичної діяльності.

Сьогоднішні підлітки розрізняються за соціальним та культурним розвитком. Вони по-різному проводять час, мають несхожі інтереси, різні обов'язки та ставлення до них, до школи та близьких людей, їхня ієрархія цінностей також відрізняється.

У підлітковому віці здійснюється активне формування системи поглядів на світ довкола себе, власну особистість та інших індивідів у багатогранній реальності. Усе це є складовими елементами світоглядної структури людини.

Сильний вплив на особистісний підлітковий розвиток надає процес вдосконалення персональної самооцінки. Самооцінка підлітка при цьому - центральна ланка у поступовій динаміці, що стосується його психічного розвитку. При цьому спілкування перетворюється на провідну діяльність.

Даний період характеризується формуванням «Я-концепції», усвідомленням особистої індивідуальності та зверненням усередину себе. Підлітки тонко сприймають і емоційно реагують на навколишнє оточення.

Доросліша дитина вливається в суспільство, що володіє унікальною ціннісною та орієнтаційною структурою, і усвідомлює його традиції та правила, проходячи особистий соціалізаційний шлях.

Процес формування ціннісних орієнтацій підлітків передбачає проходження наступних етапів:

- 1) становлення ціннісної свідомості підлітка, що визначається формуванням морального ідеалу, основ світогляду, етичних цінностей та норм, етичних оцінок;
- 2) визначення ідейно-емоційного ставлення до явищ дійсності;
- 3) розвитку здібностей до саморегуляції, самовизначення, самоствердження та рефлексії.

Ці етапи зумовлені особистою значимістю в людини підліткового віку моральних цінностей, усвідомленням їхньої суті, здатністю реалізації їх у різних ситуаціях і соціально-педагогічними умовами їх освоєння.

Виділяються такі аспекти ціннісного освоєння підлітків у соціумі:

- змістовний аспект, реалізація якого відбувається за допомогою освоєння ціннісних знань, норм поведінки, здатності до співчутливих та співпереживаючих емоцій, усвідомлення того, що потрібна певна поведінка відповідно до цінностей, готовності робити вчинки відповідно до знань, які є;
- процесуальний аспект, що включає етапи підліткового освоєння ціннісних моральних норм, які полягають у пізнанні смислової спрямованості і цінностей і поведінкової реалізації.

Ефективність формування ціннісних орієнтацій підлітків визначається

такими критеріями:

- знання ціннісної орієнтації, що полягає у вмінні сформуванати ціннісні орієнтації. Цінності засвоєно лише в тому випадку, якщо людина усвідомила суть поняття, його обсяг, зрозуміла його зв'язки та відносини з іншими поняттями і навчилася володіти даним поняттям у практичній діяльності;
- диференційованість цінностей, що передбачає здатність індивідів робити вибір цінностей;
- дієвість ціннісних орієнтацій.

Зміни, пов'язані з цим віком, впливають на ціннісні та смислові орієнтації та на самовизначення підлітка. Ціннісна та смислова область є системоутворюючим фактором одиниці психоаналізу.

Регуляція особистого життя пов'язана з деякими обмеженнями і здійснює тривалий ціннісний період створення смислів, які системно виконують функції, що детермінують і регулюють. Відмінність полягає лише в тому, яке джерело активності особистості переважає.

У межах системної та структурної організації ціннісної та смислової галузі переважна роль відведена диференціації та інтеграції. Вони мають психологічну цілісність, що забезпечує здійснення різних регулятивних функцій.

Підлітковому віку властиво формування сталого кола інтересів, що є психологічною основою ціннісних орієнтацій. Має місце перемикавання інтересів. Інтереси спрямовані на загальне, на світ, релігію, мораль та етику. Відбувається розвиток інтересу до особистих переживань, а також емоцій інших індивідів. Цей період, пов'язаний з переходом до дорослого періоду життя, ускладнений наявністю актуальної проблеми самосвідомості, що формується.

При спілкуванні з оточуючими людьми індивід постійно зіштовхується із ситуаціями, які вимагають від цього прийняття різних рішень. Процес прийняття рішень пов'язаний з вибором одного рішення з множини їх варіантів. Людина стоїть перед проблемою розгляду та оцінки можливих

альтернатив у галузі ціннісних орієнтацій своєї особистості та своєї життєвої позиції.

Дослідники відзначають такі особливості ціннісної сфери сучасних підлітків: переважно розважально-рекреативна спрямованість життєвих цінностей та інтересів, що підкріплюється прямим впливом масової культури.

У роботах наголошується на примітивізації ідеалів та цінностей суспільства в цілому та сучасних підлітків, зокрема, а також суттєве збільшення індивідуалістичного та прагматичного аспекту змісту цінностей підлітків.

Життєві цінності для підлітка сприймаються лише в особистісному, конкретному втіленні. Ця риса заходить так далеко, що цінність ототожнюється для нього з живою людиною, в якій він бачить її втіленою. Якщо підліток вірить у ідеал, то це є, перш за все, віра в обрану ним людину, яку він виділив з свого оточення. Нею може бути член сім'ї, учитель, хтось із однолітків чи сусідів. Але якщо ця людина не виправдовує тієї віри, весь ідеальний світ може впасти. Ось чому для підлітка дуже важливо, хто його оточує, і які взаємини з дорослими та однолітками у нього складаються у цей складний період.

Очевидно, що на характер формування, становлення та розвитку цінностей сучасного підлітка впливають численні зовнішні та внутрішні чинники.

У своїх дослідженнях Ф. Райс [45] до зовнішніх факторів відносить елементи мікро- і макросередовищ (у перші включені референтні групи та їх цінності, включаючи найближче оточення, другі охоплюють традиційну систему загальнолюдських цінностей, культуру, ЗМІ та різні соціальні інститути); до внутрішніх факторів автор відносить стать, вік, здібності, індивідуальні задатки, потреби індивіда та ін.

Схожий погляд можна знайти у Бронфенбреннера [46]. Тут специфіка взаємодії особистості з «екологічним» середовищем, є ієрархією різних рівнів:

— мікрорівень - сім'я і друзі (найближче оточення);

— мезорівень - різні місця та їх взаємозв'язок, присутні у безпосередньому оточенні підлітка;

— екзорівень - ті критерії, які опосередковано впливають на підлітка (умови та особливості роботи його батьків);

— макрорівень – економіка, культура, ЗМІ;

— різноманітні соціальні інститути, притаманні даному суспільству.

У такій ієрархії система вищого рівня впливає на нижчі, і найважливішу роль відіграє саме макросистема, активно впливаючи на всі інші рівні екологічної моделі [22]. Аналізуючи цю модель, приходимо до висновку, що вона відбиває послідовні стадії динаміки системи ціннісних орієнтацій особистості, відповідаючи поступовому освоєнню життєвих середовищ, межі яких і визначаються засвоєними цього рівня розвитку цінностей.

У силу того, що в підлітків не відбулося ще зміцнення ціннісних орієнтацій, вони випробовуються на практиці. Протягом усього життєвого періоду та у різних соціальних групах відбувається соціалізація індивіда.

Найважливішими групами є:

- сімейне оточення;
- однокласники та педагоги в освітньому закладі,
- друзі, спілкування з якими не пов'язане з навчальною діяльністю;
- інші дорослі.

Всі ці групи постійно оточують індивіда протягом його життєвого шляху і мають різні норми та цінності. Групи задають зовнішнє регулювання людини і зветься інститутів соціалізації.

Будучи підлітком, спілкуючись з іншими людьми, дитина приймає рішення, відповідні ситуації. Рішення приймається один із численних варіантів. Дитина оперує різними альтернативами, які становлять її ціннісні орієнтації.

У підлітковому віці особлива роль у становленні цінностей належить сім'ї та групі однолітків. У критичний період перехідного віку, коли відбувається глобальна переоцінка цінностей, змінюються взаємини з

батьками, стиль спілкування зі значущими дорослими, саме батьківська сім'я стає найважливішим фактором розвитку та побудови індивідуальної системи ціннісних орієнтацій підлітка. Від сім'ї залежать ціннісні орієнтації підлітка, розуміння ним соціальних проблем, моральні оцінки вчинків та подій. Серед факторів сімейного оточення, які впливають на формування ціннісної системи особистості можна виділити наступні:

- структура сім'ї (повний чи неповний склад, наявність братів і сестер, старших батьків);
- типи виховання та стилі батьківської поведінки;
- конфліктний чи неконфліктний характер взаємовідносин між батьками;
- соціальний статус, рівень освіти та доходів батьків;
- соціокультурні, релігійні та етнічні коріння сім'ї.

Батьківська сім'я виступає як головний канал культурно-освітнього зв'язку між поколіннями, який визначає моральні домінанти особистісного становлення підлітка і є найважливішим фактором розвитку його ціннісних орієнтацій.

Вплив школи формування ціннісних орієнтацій особистості визначається як особливостями організації навчального процесу, і взаємовідносинами з вчителями і однолітками. Незалежно від форми організації та змісту навчального процесу особистість вчителя залишається важливим фактором розвитку системи цінностей учнів

У становленні системи ціннісних орієнтацій важливу роль відіграє спілкування з однолітками, ситуації зіткнення з протилежними поглядами, думками. Однак процес становлення системи ціннісних орієнтацій може і гальмуватися, призводячи до виникнення феномену морального інфантилізму, який останнім часом викликає занепокоєння суспільства та все більшої кількості психологів та педагогів.

Загалом цей вік характеризується деякою неповнотою сформованості ціннісних структур свідомості. Найчастіше у підлітків немає ясного поняття

загальнозначимих цінностей, а є лише розуміння цінності себе.

На нашу думку, зміни, що постійно відбуваються у суспільстві, приводять до виникнення нових негативних факторів соціалізації підлітків, а отже і факторів, що детермінують процес формування ціннісних орієнтацій.

На підставі аналізу думок фахівців, даних соціологічних досліджень та ін. інформації пропонуємо виділити наступні негативні фактори соціалізації підлітків.

До макрофакторів слід віднести:

1) фактор кризового соціуму (аксіологічний плюралізм, змішання різних традицій та норм, мовні ігри, фрагментарність, естетика негативізму тощо);

2) фактор соціального насильства (з боку сім'ї, ЗМІ, агресивного та жорсткого соціального середовища тощо);

3) культурний фактор, який перебуває у тісному зв'язку з тенденціями кризового соціуму та ускладнює вибір та освоєння підлітками зразків, норм та цінностей

4) фактор невизначеності правового та соціального статусу підлітка, що призводять до маргіналізації цього віку, а в ряді випадків – і до дискримінації, депривації цієї соціальної групи.

До мезофакторів можна віднести:

1) фактор мегаполісу, що впливає на темп життя, що створює ризики, але при цьому надає широту виборів та можливостей, багатство життєвих та стильових стратегій (актуальний тільки для міських жителів, але завдяки урбанізації та поширенню цифрової культури цей фактор має плив і на становлення цінностей жителів невеликих населених пунктів);

2) фактор віртуального простору, де можливе експериментування з власною ідентичністю. Підліток створює собі практично будь-яку віртуальну особистість, самопрезентація у віртуальному середовищі може бути обмежена лише текстом, через який людина подає себе, або в специфіці та стилі віртуального діалогу;

3) конфесійно-етнічний фактор, який виступає визначальним у

прийнятті та відтворенні підлітком негативних та девіантних практик, пов'язаних з наркотиками, раннім сексом, участю в агресивних субкультурах тощо;

4) стигматизуючий фактор, який пов'язаний з позиціонуванням підлітків у суспільстві як апріорно девіантної групи, схильної до агресії пов'язаної з ризиками, тиражуванням у ЗМІ негативної інформації про підлітків і стійко відтворюваними у зв'язку з цим «моральними паніками». Під впливом соціальної стигматизації підлітки набувають якогось синдрому «вивченої кризи», асимілюючи пропонований їм образ важкого підлітка.

До групи мікрофакторів віднесемо:

- 1) сімейно-психологічний фактор;
- 2) фактор освітнього інституту;
- 3) субкультурний фактор, який формує референції підлітка;
- 4) статево-віковий фактор, оскільки це період формування гендерних ролей;
- 5) транзитивний фактор, обумовлений перехідним характером підліткового віку;
- 6) дебютний фактор, успішність якого та його контекст впливають на характер подальшої соціалізації підлітка.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1

Ми розглянули ціннісні орієнтації в структурі особистості. Ми спираємося на положення концепції М Рокіча, тобто, розглядаємо ієрархію цінностей як структуру уподобань індивідом кожної цінності. Згідно даної теорії загальна кількість цінностей порівняно невелика, і у зв'язку з цим люди володіють одними і тими ж цінностями, але відмінності можна спостерігати не в самих цінностях, а в системі їх організації.

Цінності та смисложиттєві орієнтації є похідними культури і нерозривно з нею пов'язані, вони присвоюються особистістю в процесі її соціалізації та

стають стійкими регуляторами поведінки, саме вони впливають на формування адаптаційного та інноваційного потенціалу особистості.

Психологічна (особистісна) суверенність відображає здатність людини контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір, ґрунтуючись на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки. Вона може бути описана, як стан кордонів психологічного простору, що є інструментом рівноправної взаємодії і селекції зовнішніх явищ, що позначають межі особистої відповідальності і визначають ідентичність особистості.

У процесі розвитку особистості формування суверенного особистісного простору відбувається спочатку на вітальному та соціальному рівнях, потім – на рівні смислових орієнтацій та, в останню чергу, – на рівні формування життєвих цінностей та ідеалів.

Підлітковий вік це вік формування суверенності цінностей, яка зберігається до кінця життя.

Сформованість фізичної суверенності (тілесності), а за нею – територіальної та темпоральної надає значний вплив на ставлення до змісту свого існування. У цьому випадку простежується залежність осмисленості життя від факторів, що зумовлюють діалогічну взаємодію зі світом протягом дитинства та ранніх періодів розвитку особистості, які є основою самоідентифікації суб'єкта. Формування ціннісних орієнтацій, що відбувається в процесі подальшої соціалізації та індивідуалізації особистості, більшою мірою пов'язане саме з впливом інститутів соціалізації, вибором провідної професійної діяльності особистості, тобто більшою мірою зумовлене соціальними факторами.

При цьому дослідниками було виявлено, що особистість, яка має загальну суверенність меж психологічного простору здатна формувати позитивні змістовні життєві орієнтації, цінності та ідеали, що дозволяють адаптуватися до умов сучасного світу, що змінюються.

У підлітковому та юнацькому віці відбувається найінтенсивніше

формування ціннісних орієнтацій особистості, формується внутрішня позиція стосовно себе, інших людей, а також моральних цінностей. Основними новоутвореннями старшого шкільного віку є самосвідомість, формування життєвих планів, становлення життєвої ідентичності та готовність до особистісного самовизначення, структурування ціннісних орієнтацій. Основним процесом морального розвитку у підлітково-юнацькому віці є «побудова та переоцінка системи цінностей».

Вона включає загальну шкалу суверенності психологічного простору та шість субшкал: суверенність фізичного тіла, суверенність території, суверенність речей, суверенність звичок, суверенність соціальних зв'язків та суверенність цінностей.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУВЕРЕННОСТІ

2.1. Процедура дослідження

Мета дослідження – дослідити взаємозв'язок ціннісних орієнтацій особистості з різним рівнем психологічної суверенності, перевірити гіпотезу дослідження.

Гіпотеза дослідження: рівнева та структурна специфіка ціннісних пріоритетів підлітків взаємопов'язана з рівневою та структурною організацією їх суверенності. У підлітків з різними рівнями суверенності ціннісні орієнтації відрізняються.

Об'єкт – ціннісна сфера підлітків.

Предмет - ціннісні орієнтації підлітків з різним рівнем психологічної суверенності.

Завдання експерименту:

1. Підібрати діагностичний інструментарій для перевірки гіпотези дослідження
2. Здійснити діагностику ціннісних орієнтацій підлітків
3. Виявити рівні суверенності особистості підлітків.
4. Узагальнити результати дослідження, порівнявши показники діагностики ціннісних орієнтацій з показниками рівнів суверенності особистості підлітків.

Дослідження проводилось на базі гімназії №3 м. Ніжина з учнями 8-9 класів. У дослідженні узяли участь 40 осіб.

Етапи експерименту:

1 етап. Вивчення та опрацювання наукових джерел з метою з'ясування понять «ціннісні орієнтації», «суверенність особистості», а також

особливостей розвитку ціннісних орієнтацій і підлітковому віці.

2 етап. Розробка процедури та підбір діагностичного інструментарію з метою здійснення експериментального дослідження ціннісних орієнтацій підлітків з різним рівнем психологічної суверенності.

3 етап. Власне процедура дослідження, і ході якої за допомогою діагностичних методик вивчались ціннісні орієнтації та рівні суверенності особистості підлітків.

4 етап. Аналіз, інтерпретація та порівняння емпіричних даних, отриманих під час дослідження з метою перевірки гіпотези дослідження.

Конкретно-методичні принципи, на які ми спиралися під час проведення дослідження, наступні:

- принцип якісно-кількісного підходу: ми спиралися на оцінку не лише кількісних показників, заснованих на бальній оцінці методик, але та на якісний аналіз (аналіз висловлювань, бесіда з випробуваними під час виконання завдань), який уточнює, доповнює та збагачує отримані нами кількісні дані;

- принцип врахування вікових особливостей учнів: підбір методик, пред'явлення інструкції, аналіз результатів здійснювався нами з урахуванням вікових норм учнів;

- принцип індивідуального підходу: нами було організовано позитивну спрямованість досліджуваних на контакт із психологом надання індивідуальної допомоги кожному, хто її потребує.

Також нами було дотримано наступних умов проведення психологічного обстеження:

- перед проведенням обстеження ми встановлювали контакт із кожним підлітком: представилися, ознайомили із цілями майбутньої діяльності;

- адекватність заохочення та стимуляції обстежуваних: підтримка позитивного настрою в контакті з досліджуваними, використання коротких підкріплень у разі виконання завдання;

- відносність оціночних характеристик: безоцінне ставлення психолога до випробуваних.

Отже, процедура експериментального дослідження була спрямована на перевірку гіпотези, реалізувалась в чотири етапи та ґрунтувалась принципах: якісно-кількісного підходу, врахування вікових особливостей, індивідуального підходу.

2.2. Обґрунтування методів дослідження

Перед нами стояло підібрати методи діагностики ціннісних орієнтацій підлітків та рівня їх суверенності, які б дозволили перевірити гіпотезу нашого дослідження.

Вибір діагностичного інструментарію у нашому дослідженні був обумовлений особливостями об'єкта, предмета дослідження та поставленими метою та гіпотезою. Разом з цим, згідно з теоретико-методологічною основою, необхідно було дослідити системи ціннісних орієнтацій та рівня суверенності, які виступають різними рівнями диспозицій особистості. Крім цього, необхідно було вивчити особливості ціннісних орієнтацій підлітків з різними рівнями суверенності. З урахуванням даних умов було визначено послідовність емпіричних досліджень та набір методик, що використовуються на різних етапах збирання емпіричних даних.

Для підбору адекватного інструментарію нами проведено аналіз технік та методик, спрямованих на вивчення ціннісних орієнтацій підлітків. Слід зазначити, що їх на даний час існує досить багато. У підборі діагностичного інструментарію ми керувалися принципами, сформульованими при розробці процедури дослідження.

В ході експерименту ми дослідили рівні суверенності підлітків за допомогою методики **«Дослідження суверенності психологічного простору»**, розробленої С.К. Нартової-Бочавер (додаток А).

На думку авторки методики, суверенність психологічного простору (СПП) забезпечує особистості почуття безпеки, як фізичної, і психологічної. Позитивно сформована властивість виступає деяким орієнтиром для

розуміння інших людей та вибудовування відносин з ними та суспільством загалом, у той час як депривованість суверенності особистості призводить до її маргіналізації, вираженої в агресивному ставленні до соціуму та самої себе.

Для оцінки значимості різних типів цінностей було взято **«Опитувальник Шварца по вивченню цінностей особистості» (додаток Б)**, що складається з двох частин: «Огляд цінностей» для оцінки нормативних ідеалів, цінностей особистості на рівні переконань, «Профіль особистості» - для фіксації цінностей на рівні поведінки, індивідуальних пріоритетів, що виявляються в соціальній поведінці особистості. Обидві частини опитувальника вимірюють значущість десяти груп цінностей, організованих у дві біполярні осі виміру: відкритість змін (самостійність і стимуляція) на протилежність консерватизму (безпека, конформність, традиції), самопіднесення (влада, досягнення) на протилежність самотрансцендентності (універсалізм, доброта). Ще одна група цінностей «Гедонізм» включає, на думку автора, і відкритість до змін, і самопіднесення (Schwartz, 1994). У тому числі ми провели аналіз вираженості цінностей на рівні поведінки ідеалу Я і вирахували різницю між вираженістю цінностей лише на рівні реальної та ідеальної поведінки.

Як методи математичної обробки були використані описова статистика, перевірка на неоднорідність дисперсії за допомогою критерію Лівіня (Levene's Test), параметричний метод порівняння двох незалежних вибірок з використанням t-критерію Стьюдента.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2

Процедура експериментального дослідження була спрямована на перевірку гіпотези, реалізувалась в чотири етапи та ґрунтувалась принципах: якісно-кількісного підходу, врахування вікових особливостей, індивідуального підходу.

Було підібрано діагностичний інструментарій.

В ході експерименту ми дослідили рівні суверенності підлітків за допомогою методики «Дослідження суверенності психологічного простору», розробленої С.К. Нартової-Бочавер.

Ціннісні орієнтації підлітків вивчались за допомогою методики «Опитувальник Шварца по вивченню цінностей особистості».

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АНАЛІЗ

3.1. Результати дослідження психологічної суверенності підлітків

З метою виявлення особливостей рівнів суверенності підлітків було використано методику С.К. Нартової-Бочавер «Суверенність психологічного простору особистості».

Результати, характерні для всієї вибірки: Суверенність психологічного простору у підлітків характерна для 117,5% підлітків, а депривованість для – 12,5%, більше половини підлітків мають помірну суверенність психологічного простору 70%.

Якщо аналізувати окремі аспекти психологічного суверенності простору, то можна зазначити, що за шкалами Суверенність звичок (СЗ), Суверенність цінностей (СЦ) високі значення спостерігаються у 15% респондентів, ці підлітки можуть самостійно комфортний для себе розпорядок, а також має свободу смаку та світогляду.

За іншими ж аспектами психологічного простору підлітків з високими результатами ще менше.

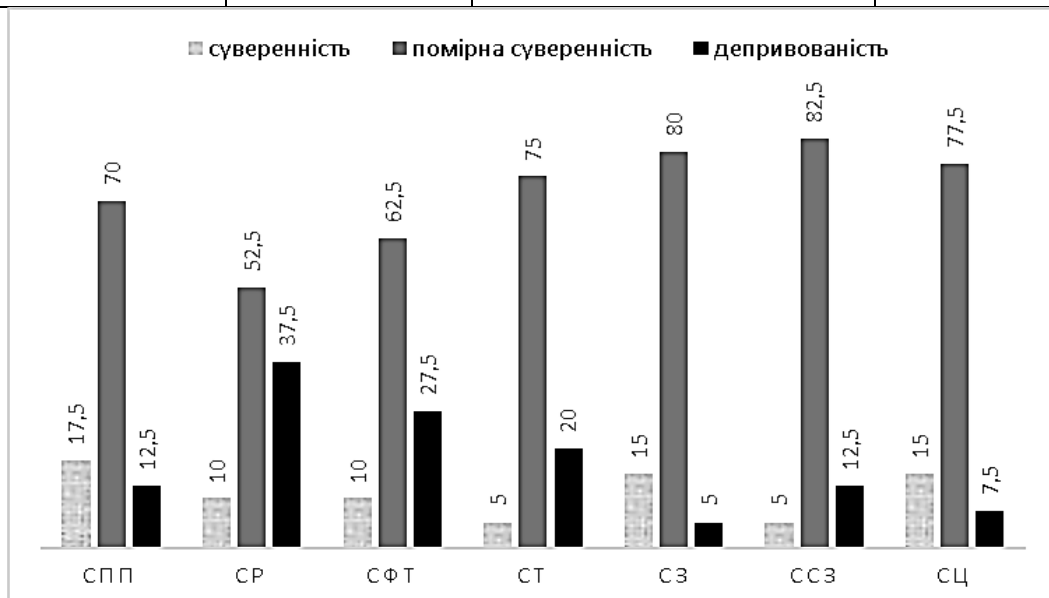
Також можна відзначити, що за шкалою Суверенність особистих речей (СВ) спостерігаються низькі значення у 37,5 % підлітків, тобто кожен третій респондент відчуває обмеження у виборі особистих речей, предметів, якими користується у побуті.

За шкалою Суверенність території (СТ) у 22,7% підлітків також спостерігаються низькі значення, тобто у них простежуються переживання фізичного (з точки зору території, місця знаходження) дискомфорту.

Графічно отримані дані представлені в таблиці 3.1. та на рисунку 3.1.

Рівні суверенності підлітків

Тип суверенності	Рівень суверенності		
	Суверенність	Помірна суверенність	Депривованість
СПП	17,5	70	12,5
СР	10	52,5	37,5
СФТ	15	62,5	27,5
СТ	5	75	20
СЗ	15	80	5
ССЗ	5	82,5	12,5
СЦ	15	77,5	7,5

Умовні позначення: СПП – суверенність психологічного простору; СР – суверенність особистих речей; СФТ – суверенність фізичного тіла; СТ – суверенність території; СП – суверенність звичок; СС – суверенність соціальних зв'язків; СЦ – суверенність цінностей.

Рисунок 3.1. Розподіл підлітків з різним рівнем вираженості показників суверенності психологічного простору (у%).

Було виявлено таку тенденцію: підлітки мають високі значення за такими показниками психологічного простору особистості, як:

- суверенність звичок у 15%;
- смаків та цінностей у 15 %.

Підлітки мають низькі показники (депривованість) за такими показниками психологічного простору особистості, як:

- суверенність особистих речей 37,5%;
- суверенність фізичного тіла у 27,5%;
- суверенність території 20%.

Показники ступеня вираженості суверенності показників психологічного простору особистості підлітків за вибіркою загалом дозволяють говорити про наступне.

У підлітків високий відсоток суверенності показників СЗ та СЦ, зокрема, їм властива висока суверенність звичок, цінностей, що виражається в можливості самостійно формувати комфортний для себе розпорядок, також підлітків характеризує свобода смаку та світогляду.

Також можна говорити про те, що підлітки стикаються з переживанням фізичного (з погляду території, місця знаходження) дискомфорту; депривованість суверенності особистих речей, отже, підлітків відрізняють обмеження у виборі особистих речей, предметів, якими вони користуються у побуті.

Для підлітків характерна депривованість суверенності фізичного тіла, що виражається в незадоволенні основних фізіологічних потреб, підлітки часто стикаються з переживанням фізичного дискомфорту;

Підліткам властива депривованість суверенності соціальних зв'язків. Отже, підлітків відрізняє вимушене коло спілкування, можлива відсутність друзів та особистих контактів. Вони мають труднощі в встановленні контактів з референтною їм групою людей, проблеми в самостійному формуванні комфортного для себе соціального оточення.

Отже дослідження рівнів суверенності особистого простору показало, що 17,5% респондентів (7 підлітків) мають суверенний особистісний простір. Особистий простір 70% (28 чол.) підлітків є помірно суверенним, і 5 підлітків

(12,5%) мають депривований особистий простір.

3.2. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій підлітків та їх психологічної суверенності

Для того, щоб дослідити взаємозв'язок ціннісних орієнтацій підлітків і їх психологічної суверенності в процесі експериментальної роботи ми визначили, що вибірку досліджуваних підлітків можна розбити на три групи за рівнем суверенності.

Першу групу склали підлітки з помірною суверенністю особистісного простору – 5 чоловік.

У другу групу увійшли підлітки, що характеризуються депривованою суверенністю психологічного простору – 28 чоловік.

У третю групу увійшли ті, хто має суверенний психологічний простір – 7 підлітків.

Ціннісні орієнтації групи підлітків з помірною суверенністю особистісного простору.

Аналіз ціннісної сфери показав, що на рівні нормативних ідеалів для респондентів 1-ї групи значущі конформність (цінність консерватизму, 5,45 балів), безпека (цінність консерватизму, 5,21 балів), доброта (цінність самотрансцендентності, 4,96 бала). Найнижчі показники виявлено щодо стимуляції (цінність відкритості змін, 3,24 бали) та влади (цінність самопіднесення, 3,75 бали).

Аналіз значимості окремих цінностей показав, що на рівні нормативних ідеалів найважливішими для себе респонденти 1-ї групи виділяють безпеку сім'ї (безпека близьких, 6,60 бала), ввічливість (попереджувальність, хороші манери, 6,27 бала), право на усамітнення (право на особистий простір, 6,13 бала) та справжню дружбу (близькі друзі, 6,13 бала).

Як головні керівні принципи життя респонденти вказали: здоров'я (відсутність фізичних або душевних хвороб, 6,00 бала), розум (логічний,

мислячий, 5,93 бали), успіх (досягнення мети, 5,73 бали).

У своїй поведінці респонденти орієнтуються на безпеку (цінність консерватизму, 2,45 бала), гедонізм (цінність, що включає елементи як відкритість змін, так і самопіднесення, 2,36 бали), доброту (цінність самотрансцендентності, 2,34 бали) при відкиданні традицій (цінність консерватизму, 1,14 бали) та влади (цінність самопіднесення, 1,14 бали).

Аналіз значимості окремих цінностей показав, що у своїй поведінці респонденти 1-ї групи орієнтуються на сприяння встановленню миру між всіма групами людей на землі (2,87 бала), повага до своїх батьків та людей старшого віку, слухняністю (2,87 бала), життю у безпечному оточенні (2,73 бала) та незалежністю, покладання на себе (2,73 бала).

У характеристиці ідеалу Я респонденти орієнтуються на самостійність (цінність відкритості змін, 2,89 бала), безпеку (цінність консерватизму, 2,61 бала), універсалізм (цінність самотрансцендентності, 2,47 бала) за відкидання влади (цінності самопіднесення, 1,90 бала).

В ідеалі Я респондентів 1-ї групи переважають такі цінності, як незалежність, покладання на себе (3,40 бала), життя в безпечному оточенні (3,07 бала), важливість охоплення відразу багатьма справами у житті та прагнення до новизни (3,07 бала). При цьому виявлено лише одну велику розбіжність (1,00 бал) між цінностями реальної та ідеальної поведінки. У реальній поведінці важливість успіху в житті та створення враження на інших людей – 1,27 бала, а в ідеалі Я – 2,27 бала.

Цінності групи підлітків з депривованим особистісним простором.

На рівні нормативних ідеалів для респондентів 2-ї групи значущі гедонізм (цінність, що включає елементи як відкритості змін, так і самопіднесення, 5,33 бали), самостійність (цінність відкритості змін 4,87 бали) та безпека (цінність консерватизму, 4,62 бали) на тлі низьких значень традицій (цінність консерватизму, 3,13 бали), доброти (цінності самотрансцендентності, 3,69 бала) та конформності (цінність консерватизму, 3,80 бали).

Аналіз значимості окремих цінностей показав, що на рівні нормативних ідеалів найважливішими для себе респонденти 2-ї групи виділяють самоповагу (віра у власну цінність, 5,91 бала), безпеку сім'ї (безпека близьких, 5,64 бала), свободу (свободу думок та дій, 5,55 бала) та право на усамітнення (право на особистий простір, 5,55 бали).

Як головні керівні принципи життя респонденти вказали: насолоду життям (насолоду їжею, відносинами, розвагами та ін., 5,64 бала), здоров'я (відсутність фізичних та душевних хвороб, 5,55 бала) та потурання своїм бажанням (заняття тим, що приносить задоволення, 5,45 бала).

У своїй поведінці респонденти 2-ї групи орієнтуються на стимуляцію (цінність відкритості змін, 2,42 бали), гедонізм (цінність, що включає елементи як відкритості змін, так і самопіднесення, 2,42 бали) та самостійність (цінність відкритості змін, 2,25 бали) на тлі низької значимості конформності (цінність консерватизму, 1,52 бала) та доброти (цінність самотрансцендентності, 1,55 бала).

Аналіз значимості окремих цінностей показав, що у своїй поведінці респонденти 2-ї групи орієнтуються на допитливість та спроби зрозуміти різні речі (2,91 бала), (наповненість життя яскравими враженнями, 2,82 бали), отримання задоволення від життя (2,73 бали).

У характеристиці ідеалу Я респонденти орієнтуються на самостійність (цінність відкритості змін, 2,95 бала), гедонізм (цінність, що включає елементи як відкритості змін, так і самопіднесення, 2,87 бала) та владу (цінність самопіднесення, 2,81 бала) на тлі низької значущості традицій (цінність консерватизму, 1,53 бала) та конформності (цінності консерватизму, 1,79 бали).

В ідеалі Я респондентів 2-ї групи переважають такі цінності, як самостійність рішень про те, що робити, свобода в плануванні та виборі своєї діяльності (3,64 бали) та отримання задоволення від життя (3,64 бали) та незалежність, покладання на себе (3,36 бали). При цьому виявлено вісім великих розбіжностей між значимими цінностями реальної та ідеальної

поведінки:

- у реальній поведінці незалежність, покладання на себе - 1,64 бала, в ідеалі Я - 3,36 бала (розбіжність в 1,72 бала);

— у реальній поведінці відданість своїм друзям, посвята себе своїм близьким - 0,91 бала, в ідеалі Я - 2,36 бала (розбіжність в 1,45 бала);

- у реальній поведінці важливість бути головним і вказувати іншим, що робити - 0,91 бала, в ідеалі Я - 2,82 бала (розбіжність 1,91 бала);

- у реальній поведінці пристосування до природи, бути частиною її, віра, що люди не повинні змінювати природу - 0,64 бала, в ідеалі Я - 1,91 бала (розбіжність в 1,27 бала);

- у реальній поведінці самостійність у прийнятті рішень, свобода у плануванні та виборі своєї діяльності - 2,45 бала, в ідеалі Я - 3,64 бала (розбіжність 1,19 бала);

- у реальній поведінці просування вперед у житті, прагнення робити все краще, ніж інші - 1,73 бали, в ідеалі Я 2,82 бали (розбіжність в 1,09 бали);

— у реальній поведінці бажання бути тим, хто ухвалює рішення, лідерство 1,82 бали, а в ідеалі Я - 2,82 бали (розбіжність в 1,00 балів).

Цінності підлітків, що мають суверенний особистісний простір.

На рівні нормативних ідеалів для респондентів 3-ї групи значущі гедонізм (цінність, що включає елементи як відкритості змін, так і самопіднесення, 4,90 бала), безпека (цінність консерватизму, 4,88 бала) та досягнення (цінність самопіднесення, 4,59 бала) на тлі низької значущості традицій (цінність консерватизму, 3,42 бала) та влади (цінності самопіднесення, 3,91 бала).

Аналіз значимості окремих цінностей показав, що на рівні нормативних ідеалів найважливішими для себе респонденти 3-ї групи виділяють безпеку сім'ї (безпека близьких, 6,13 бала), мир у всьому світі (свобода від воєн та конфліктів, 6,00 бала) та задоволення (задоволення бажань, 5,50 бала).

Як головні керівні принципи життя респонденти вказали: розум (логіку, мислення, 5,29 бала) та чесність (відвертість, щирість, 5,08 бала).

У своїй поведінці респонденти 3-ї групи орієнтуються на гедонізм (цінність, що включає елементи як відкритості змін, так і самопіднесення, 2,38 бала), стимуляцію (цінність відкритості змін, 2,22 бала) та самостійність (цінність відкритості змін, 2,20 бала) на тлі низької значущості традицій (цінність консерватизму, 1,18 бала) та конформності (цінність консерватизму, 1,43 бали).

Аналіз значимості окремих цінностей показав, що у поведінці респонденти 3-ї групи орієнтуються на допитливість і спроби зрозуміти різні речі, 2,91 бала), наповненість життя яскравими враженнями, 2,82 бала), отримання задоволення від життя, 2,73 бали).

У характеристиці ідеалу Я респонденти орієнтуються на самостійність (цінність відкритості змін, 2,98 бала), досягнення (цінність самопідвищення, 2,90 бала) та гедонізм (цінність, що включає елементи як відкритості змін, так і самопіднесення, 2,87 бала) на тлі низької значущості традицій (цінність консерватизму, 1,64 бали).

В ідеалі Я респондентів 3-ї групи переважають такі цінності, як наповненість життя яскравими враженнями (3,29 бала), однакове поводження з кожною людиною у світі, рівні можливості в житті у всіх (3,26 бала), допитливість та спроби розуміння різних речей (3,21 бала). При цьому виявлено шість виражених розбіжностей між цінностями реальної та ідеальної поведінки:

- у реальній поведінці ввічливість з іншими людьми - 1,13 бала, в ідеалі Я - 2,42 бала (розбіжність в 1,29 бала);

- у реальній поведінці допитливість та спроби розуміння різних речей - 2,04 бала, в ідеалі Я - 3,21 бала (розбіжність в 1,17 бала);

- у реальній поведінці вислуховування думки людей, що відрізняється від власної, бажання зрозуміти інших людей навіть за незгоди з ними — 1,54 бала, в ідеалі Я - 2,67 бала (розбіжність в 1,13 бала);

- у реальній поведінці скромність - 0,83 бала, в ідеалі Я - 1,88 бала (розбіжність в 1,05 бала);

— у реальній поведінці відданість своїм друзям, посвята себе своїм близьким - 2,04 бала, в ідеалі Я - 3,04 бала (розбіжність в 1,00 бала);

- у реальній поведінці чуйність до потреб інших людей - 2,13 бала, в ідеалі Я - 3,13 бала (розбіжність в 1,00 бала).

Таким чином, провідними цінностями на рівні нормативних ідеалів для респондентів 1-ї групи (підлітки з помірною суверенністю особистого простору) виступають конформність, безпека та доброта, для респондентів 2-ї групи (депривований особистісний простір) - гедонізм, самостійність та влада, для респондентів 3-ї групи (нормальна суверенність особистісного простору) — гедонізм, безпека та досягнення.

У своїй поведінці респонденти 1-ї групи орієнтуються на безпеку, гедонізм і доброту, респонденти 2-ї групи - на стимуляцію, гедонізм і самостійність, а респонденти 3-ї групи - на гедонізм, стимуляцію і самостійність.

У характеристиці ідеалу Я респонденти 1-ї групи орієнтуються на самостійність, безпеку і універсалізм, респонденти 2-ї групи – на самостійність, гедонізм і владу, а респонденти 3-ї групи - на самостійність, досягнення та гедонізм.

Проаналізувавши показники груп за двома методиками, ми дали їм назви, які дозволяють їх коротко описати.

У результатах респондентів 1-ї групи варто звернути увагу на високі показники за шкалою соціальної бажаності, і навіть на конформізм, як одну із провідних цінностей цієї групи.

Конформізм і відданість групі може бути запорукою формування адиктивної поведінки, так і при прийнятті цінностей девіантної групи, делінквентної поведінки. Цій групі ми дали назву «Конформісти, які прагнуть зберегти безпеку».

Враховуючи високі показники в ідеалі Я цінності самостійності, а також орієнтованість у своїх переконаннях на безпеку сім'ї та ввічливість, а в поведінці — на сприяння встановлення миру і поваги до батьків, можна

припустити, що превалююча значимість цінності незалежності в ідеалі Я може свідчити про тимчасове затишшя перед бурею.

Підвищені показники соціальної бажаності та конформність лише на час можуть стримувати прояв активності цієї групи. У разі зміни системи координат та орієнтування на нову еталонну групу у підлітків 1 групи можуть виявитися найяскравіші прояви підліткової кризи. На наш погляд, наявність у цій групі найнижчих показників по розбіжності між реальною та ідеальною поведінкою більше свідчить про бажання виставити себе у вигідному світлі, ніж про відсутність внутрішньоособистісного конфлікту.

Респонденти 2-ї групи, згідно з результатами за методикою оцінки суверенності особистісного простору, володіють депривованим особистим простором. Їх ціннісними орієнтирами є влада, гедонізм та самостійність. Цій групі ми дали назву «Девіанти, які прагнуть влади».

Превалювання у характеристиці ідеалу Я значущості самостійності, гедонізму та влади, а також наявність восьми значних розбіжностей між значимими цінностями реальної та ідеальної поведінки (у тому числі у вираженості незалежності, відданості своїм друзям, важливості бути головним) можуть свідчити про виражений внутрішньоособистісний конфлікт та потенційну залежність поведінкових реакцій цієї групи підлітків від значимої групи однолітків у спробі відстояти свою незалежність і в прагненні довести свою спроможність.

Показники респондентів 3-ї групи за методикою оцінки суверенності особистісного простору свідчать про його суверенність, тобто перебувають у межах норми. Провідними цінностями даної групи є гедонізм, досягнення та самостійність. Даній групі ми дали назву «Гедоністи, які прагнуть досягнень і безпеки».

В ідеалі Я переважають цінності самостійності та досягнення. Незважаючи на те, що у цієї групи так само, як і респондентів 2-ї групи, виявлено досить велику кількість (шість) виражених розбіжностей між цінностями реальної та ідеальної поведінки, самі характеристики цінностей, за

якими виявлено значні розбіжності (ввічливість, допитливість, вислуховування думки людей, скромність, чуйність до потреб інших людей), свідчать про можливість розгляду цієї групи як еталонної.

Самостійність та гедонізм є спільними ціннісними орієнтирами респондентів еталонної та девіантної груп. До того ж у розглядуваних групах респонденти відкидають цінність конформізму.

Таким чином, гіпотезу дослідження доведено - рівнева та структурна специфіка ціннісних пріоритетів підлітків взаємопов'язана з рівневою та структурною організацією їх суверенності. У підлітків з різними ріннями суверенності ціннісні орієнтації відрізняються.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 3

Дослідження рівнів суверенності особистого простору показало, що 17,5% респондентів (7 підлітків) мають суверенний особистісний простір. Особистий простір 70% (28 чол.) підлітків є помірно суверенним, і 5 підлітків (12,5%) мають депривований особистий простір.

Для того, щоб дослідити взаємозв'язок ціннісних орієнтацій підлітків і їх психологічної суверенності в процесі експериментальної роботи ми визначили, що вибірку досліджуваних підлітків можна розбити на три групи за рівнем суверенності.

Першу групу склали підлітки з помірною суверенністю особистісного простору – 5 чоловік.

У другу групу увійшли підлітки, що характеризуються депривованою суверенністю психологічного простору – 28 чоловік.

У третю групу увійшли ті, хто має суверенний психологічний простір – 7 підлітків.

У результатах респондентів 1-ї групи варто звернути увагу на високі показники за шкалою соціальної бажаності, і навіть на конформізм, як одну із провідних цінностей цієї групи.

Конформізм і відданість групі може бути запорукою формування адиктивної поведінки, так і при прийнятті цінностей девіантної групи, делінквентної поведінки.

Респонденти 2-ї групи, згідно з результатами за методикою оцінки суверенності особистісного простору, володіють депривованим особистим простором. Їх ціннісними орієнтирами є влада, гедонізм та самостійність. Отримані результати можуть свідчити про виражений внутрішньоособистісний конфлікт та потенційну залежність поведінкових реакцій цієї групи підлітків від значимої групи однолітків у спробі відстояти свою незалежність і в прагненні довести свою спроможність.

Показники респондентів 3-ї групи за методикою оцінки суверенності особистісного простору свідчать про його суверенність, тобто перебувають у межах норми. Провідними цінностями даної групи є гедонізм, досягнення та самостійність. В ідеалі Я переважають цінності самостійності та досягнення.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Ми розглянули ціннісні орієнтації в структурі особистості. Ми спираємося на положення концепції М Рокіча, тобто, розглядаємо ієрархію цінностей як структуру уподобань індивідом кожної цінності. Згідно даної теорії загальна кількість цінностей порівняно невелика, і у зв'язку з цим люди володіють одними і тими ж цінностями, але відмінності можна спостерігати не в самих цінностях, а в системі їх організації.

Цінності та смисложиттєві орієнтації є похідними культури і нерозривно з нею пов'язані, вони присвоюються особистістю в процесі її соціалізації та стають стійкими регуляторами поведінки, саме вони впливають на формування адаптаційного та інноваційного потенціалу особистості.

Психологічна (особистісна) суверенність відображає здатність людини контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір, ґрунтуючись на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки. Вона може бути описана, як стан кордонів психологічного простору, що є інструментом рівноправної взаємодії і селекції зовнішніх явищ, що позначають межі особистої відповідальності і визначають ідентичність особистості.

У процесі розвитку особистості формування суверенного особистісного простору відбувається спочатку на вітальному та соціальному рівнях, потім – на рівні смислових орієнтацій та, в останню чергу, – на рівні формування життєвих цінностей та ідеалів.

Підлітковий вік це вік формування суверенності цінностей, яка зберігається до кінця життя.

Сформованість фізичної суверенності (тілесності), а за нею – територіальної та темпоральної надає значний вплив на ставлення до змісту свого існування. У цьому випадку простежується залежність осмисленості життя від факторів, що зумовлюють діалогічну взаємодію зі світом протягом

дитинства та ранніх періодів розвитку особистості, які є основою самоідентифікації суб'єкта. Формування ціннісних орієнтацій, що відбувається в процесі подальшої соціалізації та індивідуалізації особистості, більшою мірою пов'язане саме з впливом інститутів соціалізації, вибором провідної професійної діяльності особистості, тобто більшою мірою зумовлене соціальними факторами.

При цьому дослідниками було виявлено, що особистість, яка має загальну суверенність меж психологічного простору здатна формувати позитивні змістовні життєві орієнтації, цінності та ідеали, що дозволяють адаптуватися до умов сучасного світу, що змінюються.

У підлітковому та юнацькому віці відбувається найінтенсивніше формування ціннісних орієнтацій особистості, формується внутрішня позиція стосовно себе, інших людей, а також моральних цінностей. Основними новоутвореннями старшого шкільного віку є самосвідомість, формування життєвих планів, становлення життєвої ідентичності та готовність до особистісного самовизначення, структурування ціннісних орієнтацій. Основним процесом морального розвитку у підлітково-юнацькому віці є «побудова та переоцінка системи цінностей».

Вона включає загальну шкалу суверенності психологічного простору та шість субшкал: суверенність фізичного тіла, суверенність території, суверенність речей, суверенність звичок, суверенність соціальних зв'язків та суверенність цінностей.

Процедура експериментального дослідження була спрямована на перевірку гіпотези, реалізувалась в чотири етапи та ґрунтувалась принципах: якісно-кількісного підходу, врахування вікових особливостей, індивідуального підходу.

Було підібрано діагностичний інструментарій.

В ході експерименту ми дослідили рівні суверенності підлітків за допомогою методики «Дослідження суверенності психологічного простору», розробленої С.К. Нартової-Бочавер.

Ціннісні орієнтації підлітків вивчались за допомогою методики «Опитувальник Шварца по вивченню цінностей особистості».

Дослідження рівнів суверенності особистого простору показало, що 17,5% респондентів (7 підлітків) мають суверенний особистісний простір. Особистий простір 70% (28 чол.) підлітків є помірно суверенним, і 5 підлітків (12,5%) мають депривований особистий простір.

Для того, щоб дослідити взаємозв'язок ціннісних орієнтацій підлітків і їх психологічної суверенності в процесі експериментальної роботи ми визначили, що вибірку досліджуваних підлітків можна розбити на три групи за рівнем суверенності.

Першу групу склали підлітки з помірною суверенністю особистісного простору – 5 чоловік.

У другу групу увійшли підлітки, що характеризуються депривованою суверенністю психологічного простору – 28 чоловік.

У третю групу увійшли ті, хто має суверенний психологічний простір – 7 підлітків.

У результатах респондентів 1-ї групи варто звернути увагу на високі показники за шкалою соціальної бажаності, і навіть на конформізм, як одну із провідних цінностей цієї групи.

Конформізм і відданість групі може бути запорукою формування адиктивної поведінки, так і при прийнятті цінностей девіантної групи, делінквентної поведінки.

Респонденти 2-ї групи, згідно з результатами за методикою оцінки суверенності особистісного простору, володіють депривованим особистим простором. Їх ціннісними орієнтирами є влада, гедонізм та самостійність. Отримані результати можуть свідчити про виражений внутрішньоособистісний конфлікт та потенційну залежність поведінкових реакцій цієї групи підлітків від значимої групи однолітків у спробі відстояти свою незалежність і в прагненні довести свою спроможність.

Показники респондентів 3-ї групи за методикою оцінки суверенності

особистісного простору свідчать про його суверенність, тобто перебувають у межах норми. Провідними цінностями даної групи є гедонізм, досягнення та самостійність. В ідеалі Я переважають цінності самостійності та досягнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова О. Ф. Роль и місце ціннісних орієнтацій у сучасній теорії виховання. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 1(17). С. 92–95.
2. Rokeach M. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press, 1973
3. Kluckhohn C. *Values and Value Orientations in the Theory of Action. Toward a General Theory of Action* /Ed. by T.Parsons, E.Shils. Cambridge, 1951. P. 46-71.
4. Frankl V.E. *The will to meaning*. N.Y., 1969
5. Schwartz S. H., Bilsky W. Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. 53. P. 550-562.
6. Durkheim E. *Professional Ethics and Civic Morals*. London—New York; 2003.
7. Thomas W., Linking H.R. Strategy to External Customer Values. *Human Resource Executive . Magazine Alexandria*. 1996. Va. P.65
8. Parsons T. *The Social System*. *Free Press of Glencoe*. 1964.
9. Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександр Погорілий. К: Основи, 1998. 534 с.
10. Allport G. The historical background of social psychology. *Handbook of social psychology*. 3rd edn. Vol. 1 / G. Lindzey, E. Aronson (Eds). New York: Random House, 1985.
11. Rogers C. *On Becoming a Person: A Therapists View of Psychotherapy*. Boston, 1961. 234 p.
12. Musek, J. Psychological effects of isolation and quarantine. URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.13337.65125> (дата звернення 16.10.2023).
13. Дьяконов І. Зміст поняття «ціннісна орієнтація». *Мультиверсум. Філософський альманах*. К.: Центр духовної культури. 2004. №43

14. Кавалеров А. Ціннісні орієнтації та їх класифікація. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2000. №1–2. С. 33–36.
15. Шевчук М. Психологічні особливості формування ціннісних орієнтацій особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2000. – 20 с.
16. Удич О. Ціннісні орієнтації: багатогранність наукових трактувань. *Рідна школа*. 2014. № 11. С. 26-31.
17. Овсянкіна Л. Ціннісні орієнтації особистості в умовах трансформації сучасного українського суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 382-384.
18. Бутківська Т.В. Ціннісний вимір соціалізації учнів. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1 (14). С. 130–137.
19. Федоренко М.В. Щодо проблеми формування ціннісних орієнтацій у майбутніх вчителів початкової школи. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2011. №3. С. 8-12.
20. Федух І. С. Визначення змісту поняття «ціннісна орієнтація» у сучасній психологопедагогічній науці. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України* №3. 2011. С.2.
21. Ярмак Т. Формування духовних цінностей сучасної молоді. *Сучасні аспекти виховання студентської молоді* : матеріали наук. – практ. конф., (Харків, 19-20 березн. 2009 р.). Харків, ХГАМГ, 2009. – С. 169-170.
22. Павліченко А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 98-120.
23. Долинська Л. В., Максимчук Н. П. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: Навчальний посібник для студентів ВНЗ. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. 124 с.
24. Кольцова О.С. Особливості ціннісних орієнтацій підлітків. *Педагогічні науки: зб. наук. пр. / відп. ред. Барбіна Є.С. та ін.* Херсон: ХДУ. 2009. Вип. 52. – С. 180-184.
25. Флярковська О.В. Ціннісні орієнтації у підлітковому віці.

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2013. Вип. 26. С. 221-224.

26. Кислинська Д. М. Цінності та ціннісні орієнтації в психологічних теоріях. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія.* 2016. Вип. 53. С. 64-73.

27. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Волянчук, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська, І. О. Блохіна, М. О. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.

28. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 688 с.

29. Пуертас С. Д. К. Соціокультурний підхід до вивчення цінностей. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* 2014. Вип. 15. С. 108-119.

30. Бліхар В. Цінності: поняття, структура та підходи у контексті сучасних військових екзистенцій. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки.* 2022. Випуск 13. С. 11-20.

31. Матяж В.С., Березянська А.О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер.: Соціологія.* 2013. Т. 225, Вип. 213. С.27-30.

32. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13-14 травня 2022 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім.В.Гнатюка. Ред. кол.: Морська Н. Л., Литвин Л. М., Поперечна Г. А. Тернопіль : Вектор, 2022. 454 с.

33. Стуліка О., Шарлай Н. Особливості взаємозв'язку психологічних меж особистості та метаформи власного життя у ранньому юнацькому віці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* вип. 67, 2019. С. 75–81.

34. Zanden V. & James W. Social psychology. 4 th ed. N.Y.: McGraw-Hill Inc.,1987. 646 p.
35. Tinbergen N. The Animal in its World. Cambridge (Mass), Harvard Univ. Press, 1973. Vol. 2. 231 p.
36. Bowles R. The psychology of questioning children's knowledge of their environment. *Proc. Brit, Soc.* 2001. 9. № 1. P.1.
37. Wolfe M. Childhood and Privacy. Ed. I. Altman, J. Wohlwill. N.Y. L., 1978. P. 175 - 255.
38. Гаврилук І. О. Суверенність психологічного простору: особистісно-поведінкові предиктори прояву. *Теорія і практика сучасної психології*: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2019. Т. 1, № 1. С. 39–43.
39. Главінська О. Особистісна суверенність як передумова формування самоцінності в юнацькому віці. *Збірник наукових праць РДГУ. Психологія: реальність і перспективи.* 2022. Вип. 18. С. 65–72
40. Шаповал І. Особистісна зрілість: структурно-функціональний аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки.* 2021. Вип. 8. С. 179–185.
41. Дембицька Н.М. Розвиток суверенності особистості в період навчання у закладі загальної середньої освіти як проблема психологічної науки. *Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми: тези XV Міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2020 року, м. Київ) / За наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, О.І. Власової, Н.М. Дембицької, О.В. Лавренко. О.В. Креденцер.* Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2020. С. 40-42.
42. Буханець А.О., Байєр О.О. Зв'язок суверенності психологічного простору з рівнем егоїзму та захисними механізмами в юнацькому віці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія».* 2015. Вип. 21. С.23-32.
43. Божко Ю. П. Мотиваційно-когнітивні кореляти психологічної суверенності особистості програміста : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01.

Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2017. 252 с.

44. Павлюк М.М. Профілактика девіацій розвитку особистості у складних життєвих обставинах. *Перша Всеукраїнська науково-практична конференція з адиктології: матеріали науково-практичної конференції, 16-17 вересня 2023 року: Зб. матеріалів / За ред. С.Д. Максименка. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 109-116*

45. Rice F.Ph.. *The Adolescent. Development, Relationships and Culture.* Boston, Allyn and Bacon, 2008.

46. Bronfenbrenner U. *The Ecology of human development. Experiments by nature and design.* Cambridge, 1979. P. 5-220.

47. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

48. Соловійова, Т. М., Євтушенко, І. В. Тестові методики оцінки психологічних меж. *Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2018».* XX Всеукраїнська наукова конференція молодих учених. 2018. с. 356-358.

49. Волинчук О.В. Межі психологічного простору педагогів та студентів. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Одеса, 2023.

**Тест-опитувальник «Суверенність психологічного простору» С. К.
Нартової-Бочавер**

Інструкція: Вам пропонується оцінити твердження тесту, що описує дитинство людини. Якщо зміст твердження відноситься до Вас, то слід вказати «Так». Якщо у вашому житті подібних випадків не зустрічалося, напишіть «ні».

Твердження

1. Траплялося, що я був змушений носити одяг, який мені не подобався.
2. Мене в дитинстві не стригли, не спитавши на те мого бажання.
3. Я завжди мав куточок для гри, який міг облаштувати на власний смак.
4. Рішення про проведення канікул та вихідних частіше приймалося без мене.
5. Вже в ранньому дитинстві я відмовлявся носити незручний одяг.
6. У нас було нормальним явищем, якщо батьки перемикали телевізор на свій канал, коли я його дивився.
7. Часто мені доводилося терпіти, коли родичі тискали та цілували мене.
8. Навіть у дитинстві я був певен, що без мене ніхто не чіпає мої іграшки.
9. Я завжди мав можливість пограти вдома наодинці, коли мені цього хотілося.
10. У дитинстві бувало, що я носив одяг, у якому почував себе посміховиськом, і боявся, що з мене глузуватимуть.
11. Я ображався, коли мене в порядку покарання шльопали або давали потиличники.
12. Я дратувався, якщо під час прання мама витрушувала мої речі з кишень.
13. У нашому домі заборонялося підкріплюватися, «перехоплюючи шматки» між сніданком, обідом та вечерею.
14. Зазвичай батьки не забороняли слухати музику, яка мені подобається, навіть якщо вона їх дратувала.

15. Мене ніколи не змушували їсти насильно, як інших дітей.
16. Я часто засмучувався, коли батьки наводили лад у моїх іграшках.
17. Для мене було неприємним переживанням, коли стригли нігті.
18. У мене завжди було місце (стіл, скринька, коробка), де я міг сховати дорогі мені предмети.
19. Пам'ятаю, що я дуже сумував через те, що мені не дозволяли лягати спати трохи пізніше, ніж це було прийнято.
20. Нерідко бувало, що потрібні мені речі купувалися як заохочення за хороше навчання чи поведінку.
21. Траплялося, що дитяче свято було зіпсовано для мене, якщо я був одягнений не так, як хотілося.
22. Зазвичай мене питали, що я хотів би на сніданок, обід чи вечерю.
23. Мені не подобалося, якщо без дозволу брали мою чашку чи гребінець.
24. Коли я відчував себе скривдженим, я мав звичку замикатися у ванній або туалеті.
25. Я засмучувався, коли не міг дограти через те, що дорослі кликали мене до себе.
26. Якщо друзі пропонували мені переночувати у них, батьки зазвичай не заперечували.
27. Мені вдавалося зазвичай влаштувати дитяче свято так, як хотілося.
28. Траплялося, я ображався, коли дорослі починали серйозну розмову і виставляли мене в іншу кімнату.
29. Навіть якщо настав час лягати спати, мені зазвичай дозволяли подивитися улюблену передачу.
30. Мені не подобалася сімейна традиція доношувати хороші речі, що дісталися з інших дітей.
31. Мені часто хотілося пограти з дітьми, які разом зі мною ходили в гурток, але зазвичай батьки поспішали, і це не вдавалося.
32. При купівлі речей батьки завжди враховували мою думку.

33. У дитинстві часто траплялося, що, соромлячись попроситись у туалет, я довго терпів.

34. Я цілком відчув, що віддати улюблену іграшку - одне з найсильніших страждань маленької дитини.

35. Дорослі чомусь вважали, що можуть увійти у ванну або туалет, коли там дитина, і не дозволяли зачиняти двері на замок.

36. Батьки намагалися робити зі мною уроки, коли я справлявся сам.

37. Навіть якщо батькам було ніколи, вони знаходили час, щоб я пограв із дітьми, які були мені симпатичні.

38. Батьки не забороняли мені розташовувати в кімнаті цінні для мене предмети (фотографії улюблених героїв, плакати), навіть якщо вони їм не подобалися.

39. Коли була приготовлена смачна їжа, то близькі мені дорослі вважали за необхідне нагодувати мене нею, навіть долаючи мій опір.

40. Мені дуже хотілося б, щоб на дверях дитячих кімнат були замки, хоча дорослих це і ображає.

41. Мені траплялося засмучуватися, коли батьки несподівано брали мене у гості.

42. У дитинстві мене нерідко змушували їсти калорійну, але несмачну їжу.

43. Я переживав тому, що дорослі помилково думали, ніби у дитинстві будь-яку річ можна замінити іншою.

44. Я вважав за краще в дитинстві ходити в гості, а не кликати гостей до себе.

45. Мене дратувало, якщо дорослі не інформували мене про свої плани.

46. Проблема «батьків і дітей» у нас не існувала, тому що батьки з дитинства поважали мою думку.

47. Мені не подобалося, коли дорослі в дитинстві любили мене полоскотати або вщипнути.

48. Я любив у дитинстві, коли бував за містом, збудувати собі курінь чи

гніздо на дереві.

49. Батьки спокійно приймали те, що знають не всіх моїх друзів.

50. Мені не подобалося, що нових речей не купували, доки у нас були старі, але у доброму стані.

51. Існували телепередачі, які я не міг дивитися без дозволу батьків.

52. Якщо дитині не подобається якась річ, ні до чого змушувати її користуватися нею.

53. Як і багато інших дітей, я мріяв побудувати будиночок із диванних подушок, але мені це не вдавалося.

54. Якщо у нас із друзями виникали спільні плани, наші батьки нерідко намагалися їх змінити.

55. Якщо я повертався з магазину, то міг частину решти залишити собі.

56. У нас було прийнято, щоб батьки завжди знали мій порядок дня.

57. Я завжди був упевнений, що коли я з кимось розмовляю по телефону, ніхто не перерве і не підслухає нашої розмови.

58. Батьки припиняли мої спроби прикрасити себе так, як не було прийнято у їх час (пірсинг, татуаж, зачіски).

59. Мені часто бувало неприємно, коли дорослі торкалися мене.

60. Зазнаючи нестачі кишенькових грошей, я не соромився попросити їх у батьків.

61. Мене дратувало, якщо в моїй кімнаті наводили лад.

62. Під час обіду, якщо суп був гарячим, я міг спершу з'їсти друге, і батьки це не забороняли.

63. Якщо в дитинстві з'являвся новий знайомий, я повинен був обов'язково показати його батькам.

64. Батьки завжди демонстрували свою незгоду з моїми спробами відповідати молодіжній культурі.

65. Відвідуючи лікаря, я боявся не болю, а того, що чужа людина мене чіпатиме.

66. Напевно, я власник: вже в дитинстві я постійно дратувався через те,

що хтось користувався моїми речами.

67. Мені не подобалося, що дорослі ходять через ту кімнату, де я граю з друзями.

68. Перевіряючи домашнє завдання, батьки завжди звертали увагу на порядок його виконання: спочатку основні предмети, а потім другорядні, і були незадоволені, якщо він порушувався.

69. Мене дратувало, коли доводилося в дитинстві носити речі старшої сестри чи брата.

70. У мене було в дитинстві захоплення (гурток, спортивна чи художня школа), яке не реалізувалося, бо батьки були проти.

71. Маленьких дітей скрізь чекають прикrostі: навіть надягаючи шапку чи зав'язуючи шарф, дорослі примудряються зачепити за вухо чи вирвати волосся.

72. У мене викликало гидливість, якщо мама чи бабуся наполягали, щоб я спробував приготовлену ними їжу «кухарською» ложкою, якою вони куштували її самі.

73. Я не любив, коли в нас залишалися на ніч гості, і мені доводилося міняти спальне місце.

74. Якщо я не зробив домашнє завдання, але встиг виконати його на перерві, батьки ніколи мене не лаяли: «Переможця не судять».

75. Траплялося, мені нав'язували спілкування з братом чи сестрою, навіть коли мені цього не хотілося.

76. Мені траплялося дратувати батьків, якщо моя думка не збігалася з їх власною.

77. У дитинстві нерідко викликало прикrostь, коли мені одягали одяг через голову.

78. У нашій сім'ї вважалося важливим витратити гроші не тільки на найнеобхідніше, а й на те, що дуже хочеться дитині (дорогі книги та прилади – бінокль, словник – без яких можна було б цілком обійтися).

79. Я не любив, коли під час моїх занять хтось із близьких стояв у мене

за спиною і дивився мені через плече.

80. Навіть у дитинстві батьки не наполягали, щоб я «пішов їх стопами».

Ключ

Так	№	Ні	Так	№	Ні	Так	№	Ні	Так	№	Ні	Так	№	Ні
	1	СР		17	СФТ		33	СФТ	СС	49			65	СФТ
СФТ	2		СТ	18			34	СР		50	СР		66	СР
СТ	3			19	СЗ		35	СТ		51	СЦ		67	СТ
	4	СЦ		20	СР		36	СЗ	СР	52			68	СЗ
СФТ	5			21	СЦ	СС	37			53	СТ		69	СР
	6	СЗ	СФТ	22		СЦ	38			54	СЗ		70	СЦ
	7	СФТ		23	СР		39	СФТ	СР	55			71	СФТ
СР	8			24	СТ		40	СТ		56	СЗ		72	СР
СТ	9			25	СЗ		41	СЗ	СС	57			73	СТ
	10	СЦ	СС	26			42	СЦ		58	СЦ	СЗ	74	
	11	СФТ	СЦ	27			43	СР		59	СФТ		75	СС
	12	СР		28	СТ		44	СТ	СР	60			76	СЦ
	13	СЗ	СЗ	29			45	СЗ		61	СТ		77	СФТ
СЦ	14			30	СР	СЦ	46		СЗ	62		СР	78	
СФТ	15			31	СС		47	СФТ		63	СС		79	СТ
	16	СР	СЦ	32		СТ	48			64	СЦ	СЦ	80	

Примітка:

СФТ – суверенність фізичного тіла (14 пунктів)

СТ – суверенність території (14 пунктів)

СР – суверенність речей (17 пунктів)

СЗ – суверенність звичок (13 пунктів)

СС – суверенність соціальних зв'язків (7 пунктів)

СЦ – суверенність цінностей (15 пунктів)

Тест цінності Шварца (Ціннісний опитувальник Шварца. / Методика Шварца) застосовується для дослідження динаміки зміни цінностей як в групах (культурах) у зв'язку зі змінами в суспільстві, так і для особистості в зв'язку з її життєвими проблемами.

Опитувальник Шварца з вивчення цінностей особистості є шкалу, призначену для вимірювання значущості десяти типів цінностей. Опитувальник складається з двох частин, що відрізняються процедурою проведення. В даному дослідженні ми використовували першу частину опитувальника. Перша частина опитувальника («Огляд цінностей») надає можливість вивчити нормативні ідеали, цінності особистості на рівні переконань, а також структуру цінностей, відчутно допомагає найбільший вплив на всю особистість, але не завжди виявляється в реальному соціальній поведінці. Опитувальник може використовуватися для вивчення цінностей різних соціальних груп. При необхідності випробуванним можуть бути надані пояснення, що стосуються змісту деяких слів і тверджень.

Перша частина опитувальника («Огляд цінностей») являє собою два списки слів, які характеризують в сумі 57 цінностей. Всі вони мають ясну мотиваційну мета і є в тій чи іншій мірі значущими для різних культур. У першому списку містяться термінальні цінності, виражені у вигляді іменників. У другому списку містяться інструментальні цінності, виражені у вигляді прикметників. Випробуваному пропонується оцінити ступінь важливості кожної цінності як керівного принципу його життя. Використовується шкала від -1 до 7. Чим вище бал в діапазоні - 1,0, 1,2, 3, 4, 5, 6, 7, тим важливішою є йому ця цінність.

Дотримуючись думки про те, що зміст цінностей відображає типи мотиваційних цілей, які вони висловлюють, Ш. Шварц групує окремі цінності відповідно до спільністю цілей в ціннісні типи. Всього десять мотиваційних типів:

Влада. Центральна мета даного типу, на думку дослідника, полягає в досягненні соціального статусу або престижу, контролю або домінування над людьми і засобами. Цінності влади фокусуються на соціальному повазі, досягненні домінантної позиції в рамках цілої соціальної системи.

Досягнення. Визначальна мета цього типу полягає в досягненні особистого успіху через прояв компетентності відповідно до соціально-культурними стандартами (в безпосередній взаємодії), яка тягне за собою соціальне схвалення.

Гедонізм. Мотиваційна мета типу визначається як насолоду або чуттєве задоволення.

Стимуляція. Даний тип цінностей є похідним від потреби в новизні, новим переживанням.

Самостійність. Визначальна мета цього типу цінностей, на думку Ш. Шварца, полягає в самостійності мислення у виборі способів дії, в творчості та дослідницької активності.

Універсалізм. Мотиваційної метою даного типу цінностей, що базуються на соціальних потребах, є розуміння, терпимість, захист благополуччя всіх людей і природи в цілому.

Соціальність. Представляє більш «вузький» просоціальний тип цінностей, в порівнянні з універсалізмом; він є похідним від потреби в позитивному взаємодії, потреби в аффіліації. Його мотиваційна мета - збереження благополуччя людей, з якими індивід знаходиться в близьких контактах.

Традиції. Мотиваційна мета даного типу - повага, прийняття звичаїв та ідей, що існують у даній культурі, і дотримання ним.

Конформність. Визначальна мета цього мотиваційного типу полягає в стримуванні та попередженні податкових спонукань і дій, які можуть завдати шкоди іншим або не відповідає соціальним очікуванням. На думку Ш. Шварца, даний тип цінностей походить від вимоги стримувати схильності, які мають негативні соціальні наслідки.

Безпека. Мотиваційна мета типу - безпека для інших людей і себе, гармонія, стабільність суспільства і взаємовідносин.

При обробці результатів цінності групуються за шкалами, розділеним на 3 групи: I - індивідуальні цінності, С - колективні цінності, ІС - змішані, що мають як індивідуальний, так і колективний компонент.

До першої групи належать шкали: насолода, досягнення, соціальна влада, самовизначення, стимуляція.

До другої групи належать шкали: обмежувальний конформізм, підтримка традицій, соціальність.

До третьої групи відносяться шкали: безпека, зрілість, соціальна культура, духовність.

По кожній з представлених шкал підраховується середній бал, який і визначає пріоритетну групу цінностей для випробуваного.

При обробці результатів цінності групуються за шкалами.

Методика Ш. Шварца (Ціннісний опитувальник (ЦО) Шварца. / Тест цінності Шварца):

Опис методики Шварца. Опитувальник Шварца складається із двох частин.

Перша частина опитувальника призначена для вивчення цінностей, ідеалів і переконань, що впливають на особистість. Список цінностей складається з двох частин: іменників і прикметників, що включають 57 цінностей. Випробовуваний оцінює кожен із запропонованих цінностей за шкалою від 7 до -1 балів.

Друга частина опитувальника Шварца є профільом особистості. Складається із 40 описів людини, що характеризують 10 типів цінностей. Для оцінки описів використовують шкалу від 4 до -1 балів.

Інструкція:

Запитайте себе: "Які цінності важливі для мене як керівні принципи в Моєму житті? Які цінності менш важливі для мене?" Ваше завдання: оцінити, наскільки важлива для Вас кожна цінність як керівний принцип у Вашому житті.

Шкала для оцінки:

7 - виключно важлива як керівний принцип Вашого життя цінність (зазвичай таких цінностей буває одна-дві);

6 - дуже важлива;

5 - досить важлива;

4 - важлива;

3 - не дуже важлива;

2 - мало важлива;

1 - не важлива;

0 - абсолютно байдужа;

-1 - це протилежно принципам, яким Ви дотримуєтеся.

До того, як Ви почнете, прочитайте список із 30 цінностей та виберіть одну, яка найбільш важлива для Вас, та оцініть її важливість "7". Далі виберіть цінність найменш важливу для Вас і оцініть її -1, 0 або 1, відповідно до її важливості. Потім оцініть цінності, що залишилися (від -1 до 7).

Тестовий матеріал - Список цінностей I:

- 1 РІВНІСТЬ (рівні можливості для всіх)
- 2 ВНУТРІШНЯ ГАРМОНІЯ (бути у світі з самим собою)
- 3 СОЦІАЛЬНА СИЛА (контроль над іншими, домінантність)
- 4 ЗАДОВОЛЕННЯ (задоволення бажань)
- 5 СВОБОДА (свобода думок та дій)
- 6 ДУХОВНЕ ЖИТТЯ (акцент на духовних, а не матеріальних питаннях)
- 7 ПОЧУТТЯ ПРИЛАДДЯ (відчуття, що інші піклуються про мене)
- 8 СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК (стабільність суспільства)
- 9 ЖИТТЯ, ПОВНЕ ВРАЖЕНЬ (прагнення новизни)
- 10 СМЕР ЖИТТЯ (цілі в житті)
- 11 ВЕЖЛИВІСТЬ (попереджувальність, гарні манери)
- 12 БАГАТСТВО (матеріальна власність, гроші)
- 13 НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА (захищеність своєї нації від ворогів)
- 14 САМОВАВА (віра у власну цінність)
- 15 ПОВАГА ДУМКИ ІНШИХ (облік інтересів інших людей, уникнення конфронтації)
- 16 КРЕАТИВНІСТЬ (унікальність, багата уява)
- 17 СВІТ У ВСЬОМУ СВІТІ (свобода від війни та конфліктів)
- 18 ПОВАГА ТРАДИЦІЙ (збереження визнаних традицій, звичаїв)
- 19 ЗРІЛА ЛЮБОВ (глибока емоційна та духовна близькість)
- 20 САМОДИСЦИПЛІНА (самообмеження, стійкість до спокус)
- 21 ПРАВО НА УЄДНАННЯ (право готівковий простір)
- 22 БЕЗПЕКА СІМ'Ї (безпека для близьких)

- 23 СОЦІАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ (схвалення, повага інших)
- 24 ЄДНІСТЬ З ПРИРОДОЮ (злиття з природою)
- 25 ЗМІНЧУВАЛЬНЕ ЖИТТЯ (життя, наповнене проблемами, новизною та змінами)
- 26 МУДРІСТЬ (зріле розуміння світу)
- 27 АВТОРИТЕТ (право бути лідером чи командувати)
- 28 ІСТИНА ДРУЖБА (близькі друзі)
- 29 СВІТ КРАСИ (краса природи та мистецтва)
- 30 СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ (виправлення несправедливості, турбота про слабких)

Тепер оцініть, наскільки важливою є кожна з наступних цінностей для Вас, як керівний принцип Вашого життя. Ці цінності виражені у способах дії, які можуть бути більш менш важливими для Вас. Спробуйте розрізнити цінності наскільки це можливо, використовуючи всі номери. Для початку прочитайте цінності у списку 2, виберіть те, що для Вас найважливіше, оцініть на шкалі (позначка 7). Потім оберіть цінність, яка суперечить вашим принципам (позначка — 1). Якщо такої цінності немає, виберіть цінність найменш важливу для Вас та оцініть її відмітками 0 або 1 відповідно до її значущості. Потім оцініть решту цінностей.

Список цінностей II:

- 31 САМОСТІЙНИЙ (що сподівається на себе, самодостатній)
- 32 ЗМІСТ (уникає крайнощів у почуттях і діях)
- 33 ВІРНИЙ (відданий друзям, групі)
- 34 Цілеспрямований (працелюбний, натхненний)
- 35 ВІДКРИТИЙ ДО ЧУЖИХ ДУМОК (терпимий до різних ідей і вірувань)
- 36 СКРОМНИЙ (простий, що не прагне привернути до себе увагу)
- 37 Сміливий (що шукає пригод, ризик)
- 38 ЗАХИЩУЮЧЕ НАВКОЛИШНЕ СЕРЕДОВИЩЕ (зберігає природу)
- 39 ВПЛИВНИЙ (що має вплив на людей та події)
- 40 ВАЖЛИВИЙ БАТЬКІВ І СТАРШИХ (виявляє повагу)
- 41 ВИБІРАЮЧИЙ ВЛАСНІ ЦІЛІ (що відбирає власні наміри)
- 42 ЗДОРОВИЙ (не хворий фізично чи душевно)
- 43 ЗДАТНИЙ (компетентний, здатний ефективно діяти)
- 44 ПРИЙМАЮЧЕ ЖИТТЯ (що підкоряється життєвим обставинам)
- 45 ЧЕСНИЙ (відвертий, щирий)
- 46 ЗБЕРІГАЮЧИЙ СВІЙ ІМІДЖ (захист власного «особи»)
- 47 ПОСЛУШНИЙ (виконавчий, що підкоряється правилам)
- 48 РОЗУМНИЙ (логічний, мислячий)
- 49 КОРИСНИЙ (працюючий на благо інших)
- 50 Насолоджуючись життям (насолада їжею, близькістю, розвагами та ін.)
- 51 БЛАГОЧИСНИЙ (що дотримується релігійної віри та переконань)

- 52 ВІДПОВІДАЛЬНИЙ (надійний, який заслуговує на довіру)
 53 ЛЮБЕЗНАЛЬНИЙ (що цікавиться всім, допитливий)
 54 СКЛОННИЙ ПРОЩАТИ (що прагне прощати іншого)
 55 УСПІШНИЙ (що досягає мети)
 56 ЧИСТОПЛОТНИЙ (охайний, акуратний)
 57 ПОТРІБНИЙ СВОЇМ БАЖАННЯМ (що займається тим, що приносить задоволення)

Друга частина опитувальника

Інструкція:

Нижче наведено опис деяких людей. Будь ласка, прочитайте кожен опис і подумайте, наскільки кожна людина схожа чи не схожа на Вас. Поставте хрестик в одній із клітинок праворуч, яка показує, наскільки описувана людина схожа на Вас.

Профіль особистості

Дуже схожий на мене

Схожий на мене

Певною мірою схожий на мене

Трохи схожий на мене

Не схожий на мене

Зовсім не схожий на мене

1. Вигадувати щось нове і бути винахідливим для нього важливо. Він любить чинити по-своєму, на свій лад.
2. Для нього важливо бути багатим. Він хоче, щоб він мав багато грошей і дорогих речей.
3. Він вважає, що важливо, щоб з кожною людиною у світі поводитися однаково. Він вірить, що всі повинні мати рівні можливості в житті.
4. Для нього дуже важливо показати свої здібності. Він хоче, щоб люди захоплювалися тим, що робить.
5. Для нього важливо жити у безпечному оточенні. Він уникає всього, що може загрожувати його безпеці.
6. Він вважає, що важливо робити багато різних справ у житті. Він завжди прагне новизни.
7. Він вірить, що люди повинні робити те, що їм кажуть. Він вважає, що люди повинні дотримуватись правил завжди, навіть коли ніхто не бачить.
8. Для нього важливо вислухати думку людей, які відрізняються від неї. Навіть якщо він не погоджується з ними, він все одно хоче їх зрозуміти.
9. Він вважає, що важливо не просити більшого, ніж маєш. Він вірить, що люди повинні задовольнятися тим, що мають.
10. Він завжди шукає привід для розваг. Для нього важливо робити те, що приносить йому задоволення.
11. Для нього важливо самому вирішувати, що робити. Йому подобається бути вільним у плануванні та виборі своєї діяльності.
12. Для нього дуже важливо допомагати оточуючим. Він хоче дбати про їх благополуччя.

13. Для нього дуже важливо досягти успіху в житті. Йому подобається справляти враження на інших людей.
14. Для нього дуже важливою є безпека його країни. Він вважає, що держава має бути готовою до захисту від зовнішньої та внутрішньої загрози.
15. Він любить ризикувати. Він завжди шукає пригод.
16. Для нього важливо завжди поводитися належним чином. Він хоче уникати дій, які люди вважали б невірними.
17. Для нього важливо бути головним та вказувати іншим, що робити. Він хоче, щоб люди робили те, що він каже.
18. Для нього важливо бути відданим своїм друзям. Він хоче присвятити себе своїм близьким.
19. Він щиро вірить, що люди повинні дбати про природу. Дбати про довкілля важливо для нього.
20. Бути релігійним важливо для нього. Він дуже намагається слідувати своїм релігійним переконанням.
21. Для нього важливо, щоб речі утримувалися в порядку та в чистоті. Йому справді не подобається безладдя.
22. Він вважає, що важливо цікавитись багатьом. Йому подобається бути допитливим та намагатися зрозуміти різні речі.
23. Він вважає, що всі народи світу повинні жити в гармонії. Сприяти встановленню миру між усіма групами людей землі важливо для нього.
24. Він вважає, що важливо бути честолюбним. Йому хочеться показати, наскільки він здатний.
25. Він думає, що найкраще чинити відповідно до традицій, що встановилися. Для нього важливо дотримуватися звичаїв, які він засвоїв.
26. Для нього важливо отримувати задоволення від життя. Йому подобається «балувати» себе.
27. Для нього важливо бути чуйним до потреб інших людей. Він намагається підтримувати тих, кого знає.
28. Він вважає, що завжди повинен виявляти повагу до своїх батьків і людей старшого віку. Для нього важливо бути слухняним.
29. Він хоче, щоб з усіма чинили справедливо, навіть з людьми, яких він не знає. Для нього важливо захищати слабших.
30. Він любить сюрпризи. Для нього важливо, щоб його життя було сповнене яскравих вражень.
31. Він дуже намагається не захворіти. Збереження здоров'я дуже важливе для нього.
32. Просування вперед у житті важливе для нього. Він намагатиметься робити все краще, ніж інші.
33. Для нього важливо прощати людей, які образили
34. Для нього важливо бути незалежним. Йому подобається покладатися він.
35. Мати стабільний уряд важливий для нього. Він переймається збереженням громадського порядку.
36. Для нього дуже важливо завжди бути ввічливим з іншими людьми.

Він намагається ніколи не дратувати та не турбувати інших.

37. Він по-справжньому хоче насолоджуватися життям. Добре проводити час дуже важливо для нього.

38. Для нього важливо бути скромним. Він намагається не привертати себе увагу.

39. Він завжди хоче бути тим, хто ухвалює рішення. Йому подобається бути лідером.

40. Для нього важливо пристосовуватися до природи, бути її частиною. Він вірить, що люди не повинні змінювати природу.

Ключ, опрацювання результатів, інтерпретація методики Шварца.

Методика дає кількісне вираження значимості кожного з десяти мотиваційних типів цінностей двох рівнях:

Обробка результатів проводиться шляхом співвідношення відповідей випробуваного з ключем. Відповідний ключ наводиться нижче (у таблиці 2). У ньому вказані номери пунктів обох частин опитувальника, які відповідають кожному типу цінностей. Середній бал за цим типом цінності показує рівень її значимості.

Під час обробки першого розділу опитувальника — «Огляд цінностей» (рівень нормативних ідеалів) результати за списками 1 і 2 підсумовуються.

Перед підрахунком результатів другого розділу опитувальника - «Профіль особи» - необхідно перевести шкалу опитувальника в бали. Ключ для перекладу відповідей піддослідних бали наводиться нижче в таблиці.

При первинній обробці даних по кожній частині опитувальника («Огляд цінностей» та «Профіль особи») вираховується середній бал для вибраних випробуваних відповідей відповідно до ключа (див. таблицю 2). Обробка проводиться окремо для кожного з 10 типів ціннісних орієнтацій. Розмір цього середнього бала стосовно іншим дозволяє будувати висновки про ступеня значимості цього цінностей для випробуваного.

Слід звернути увагу, що дані, отримані по першій та другій частинах опитувальника, зазвичай не збігаються, оскільки ціннісні орієнтації особистості на рівні нормативних ідеалів не завжди можуть реалізуватися в поведінці внаслідок обмеження можливостей людини, групового тиску, дотримання певних традицій, дотримання зразків поведінки та інших причин.

Відповідно до середнім балом по кожному типу цінностей встановлюється їхнє рангове співвідношення. Кожному типу цінностей присвоюється ранг від 1 до 10. Перший ранг присвоюється типу цінностей, що має найвищий середній бал, десятий - має найнижчий середній бал. Ранг від 1 до 3, отриманий відповідними типами цінностей, характеризує їхню високу значущість для випробуваного. Ранг від 7 до 10 свідчить про низьку значущість відповідних цінностей.

Обробка та інтерпретація результатів

Значення змінних 1-10 обчислюються як середні значення.

1. Саморегуляція: осмисленість існування (10), мудрість (26), самостійність (31), цілеспрямованість (34), самостійна постановка цілей (41), відповідальність (52), успіх (55).

2. Стимулювання: свобода (5), творчість (16), різноманітне життя (25), широта поглядів (35), відвага (37), життєрадісність (50), допитливість (53).

3. Гедонізм: насолода життям (4), турбота про себе (7), охайність (56), задоволення (57).

4. Досягнення: насиченість життя (9), самоповага (14), здоров'я (42), компетентність (43), репутація (46), інтелект (48).

5. Влада: соціальна влада (3), багатство (12), соціальне визнання (23), влада (27), впливовість (39).

6. Безпека: рівність (1), соціальний порядок (8), національна безпека (13), мир на Землі (17), традиції (18), безпека сім'ї (22), соціальна справедливість (30).

7. Конформність: ввічливість (11), самодисципліна (20), помірність (32), смиренність (36), повага старших (40), прийняття життя, яким воно є (44), чесність (45), слухняність (47).

8. Традиції: духовність (6), почуття подяки (15), єднання з природою (24), захист навколишнього середовища (38), доброзичливість (49), благочестя (51), релігійність (58).

9. Прихильність: справжня любов (19), вірна дружба (28), естетична насолода (29), відданість (33), поблажливість (54).

10. Самоорієнтація: згода з самим собою (2), недоторканність внутрішнього світу (21).

№ п/п	Цінності	Сумарний бал	Середнє значення
1.	Саморегуляція		
2.	Стимулювання:		
3.	Гедонізм		
4.	Досягнення		
5.	Влада		
6.	Безпека		
7.	Конформність		
8.	Традиції		
9.	Прихильність		
10.	Самоорієнтація		